

845 810

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

УДК 947,6

Жытко Анатолій Паўлавіч

**ДВАРАНСТВА Ў САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫМ ЖЫЦЦІ
БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ КАПІТАЛІЗМУ. 1861–1914 гг.**

07.00.02 – “Айчынная гісторыя”

АЎТАРЭФЕРАТ
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
доктара гістарычных навук

Мінск – 2003

Работа выканана ва Установе адукацыі “Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Навуковы кансультант

доктар гістарычных навук, прафесар
Фамін В.М. (Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя Максіма Танка”,
кафедра славянскай гісторыі і
метадалогіі гістарычнай навукі)

Афіцыйныя апаненты:

доктар гістарычных навук, акадэмік
Касцюк М.П. (Інстытут гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук РБ)

доктар гістарычных навук, дацэнт
Забаўскі М.М. (Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя Максіма Танка”,
кафедра тэорыі і гісторыі культуры)

доктар гістарычных навук, прафесар
Сідарцоў У.Н. (Беларускі дзяржаўны
універсітэт)

Апаніруючая арганізацыя

Установа адукацыі “Віцебскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя
П.М. Машэрава”

Абарона адбылася 23 мая 2003 г. у 13.00 гадзін на пасяджэнні Савета па
абароне дысертаций Д 02.21.03 пры Установе адукацыі “Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка” па адрасу: 220050, г. Мінск, вул.
Савецкая, буд. 482; тэл. 220-86-33.

З дысертцыі можна азнаёміцца ў бібліятэцы Установы адукацыі “Беларускі
дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Аўтарэферат уласна “ 21 ” красавіка 2003 г.

Вучоны скарыны Савета
па абароне дысертаций

І.І. Багдановіч

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Актуальнасць тэмы даследавання даказваецца гістарычнай важнасцю сацыяльна-эканамічных працэсаў, якія адбываліся ва ўмовах фарміравання буржуазнага грамадства ў пераўтварэнні перыяд і неабходнасцю вызначэння месца ў гэтых працэсах галоўнага саслоўя феадальнай эпохі – дваранства.

У савецкай гістарычнай літаратуры склаўся шэраг стэрэатыпаў у ацэнцы ролі дваранства ў буржуазных пераўтварэннях краіны ў пераўтварэнні перыяд, у адпаведнасці з якімі яно лічылася не проста прыхільнікам ахоўна-кансерватыўных поглядаў, але і галоўным тормазам на шляху да капіталізму. А між тым палітычны кансерватызм значнай часткі дваранства спалучаўся з адносна актыўным удзелам яго ў фарміраванні капіталістычнай рыначнай эканомікі. Гэта асабліва ўласціва было для дваранства Беларусі, на якое аказвала адпаведнае ўздзеянне асобае геапалітычнае становішча Заходняга краю.

Буржуазныя рэформы 60-70-х гадоў, якія некаторымі расійскімі гісторыкамі небезпадстаўна называюцца рэвалюцыяй “зверху”, стварылі ўмовы для пераходу краіны ад феадалізму да капіталізму без сацыяльных і палітычных узрушэнняў, з улікам інтарэсаў усяго грамадства. Гэта азначала, што дваранства як вядучае саслоўе феадальнай эпохі таксама атрымала магчымасць для ўключэння ў агульны працэс буржуазных пераўтварэнняў. І толькі недахоп волі ва ўрадавых колах для іх ажыццяўлення і празмерная расцягнутасць па часе сталі прычынай уцягнення краіны ў пачатку XX ст. у паласу рэвалюцыйнага крызісу.

Для гістарычнай навукі прынцыпова важным з’яўляецца высвятленне працэсу інтэграцыі дваранскага саслоўя ў капіталістычнае грамадства, што выцякае з аналізу дынамікі яго колькаснага складу, крыніц папаўнення, унутрысаслоўных змяненняў. Сацыяльна-дэмаграфічны аналіз дваранства Беларусі ў храналагічных рамках амаль усяго перыяду капіталізму з’яўляецца састаўной часткай вывучэння агульнага працэсу фарміравання сацыяльна-класавай структуры буржуазнага грамадства ў краіне.

Актуальным з’явілася высвятленне ўдзелу дваранства Беларусі ў гаспадарча-гандлёвай дзейнасці на этапе капіталізму, раскрыццё працэсу вылучэння з яго асяроддзя на гэтым этапе сацыяльных груп, якія аднавідалі класавай структуры буржуазнага грамадства.

Дваранства не было ў баку і ад працэсу фарміравання ў краіне на этапе капіталізму элементаў грамадзянскай супольнасці. Таму цікаваць выклікае вывучэнне дзейнасці дваранскіх карпаратыўных арганізацый ў гэтыя гады,

створаных імі шматлікіх вытворча-гаспадарчых саюзаў і аб'яднанняў, якія пракладвалі шлях для разгортвання шырокамаштабнай кааперацыі.

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Тэма дысертацыйнага даследавання ўключана ў план важнейшых навуковых работ Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Рэспублікі Беларусь на тэму: "Гісторыя Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.): гістарыяграфія праблемы" (тэма № 1228). Акрамя таго, даследаванне з'яўляецца часткай навуковай праблемы "Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.", якая распрацоўваецца ва Установе адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка" (нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 19942102).

Мэта і задачы даследавання. Мэтай дысертацыйнага даследавання з'яўляецца вызначэнне гістарычнай ролі і месца дваранства ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі ад скасавання прыгону да пачатку Першай сусветнай вайны.

Для дасягнення пастаўленай мэты прадугледжваецца вырашэнне наступных даследчых задач:

- выявіць ступень распрацаванасці ў гістарычнай літаратуры з улікам новых метадалагічных падыходаў ролі і месца дваранства Беларусі ў сацыяльна-эканамічным жыцці краю перыяду капіталізму;
- прааналізаваць паходжанне, разрады, крыніцы папаўнення вышэйшага саслоўя ў Беларусі;
- даследаваць колькасныя змены і іх прычыны ў складзе дваранскага саслоўя краю;
- ўстанавіць веравызначальны, нацыянальны, адукацыйны склад наблітэту Беларусі;
- разгледзець дынаміку дваранскага землеўладання на фоне зямельных мабілізацыйных працэсаў;
- выявіць новыя якасныя змены ў землеарбстве і ступень яго капіталізацыі;
- прааналізаваць развіццё дваранска-памешчыцкай жывёлагадоўлі па яе асноўных галінах і прыстасаванне іх да новых эканамічных умоў;
- ўстанавіць трансфармацыю дваранскага прамысловага прадпрыемства з 1861 да 1914 г.;
- паказаць працэс унутрысаслоўнага расслаення вышэйшага саслоўя па асноўных параметрах фарміравання класаў буржуазнага грамадства;
- выявіць прычыны ліквідацыі выбарнасці дваранскай карпаратыўнай арганізацыі і спробы яе аднаўлення;
- прааналізаваць палітыку царскага ўрада ў дачыненні да дваранскай дзяржаўнай службы ў краі.

Аб'ект і прадмет даследавання. Аб'ект даследавання складаюць асноўныя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя працэсы ў Беларусі ў перыяд станаўлення і развіцця буржуазнага грамадства. Прадмет даследавання – роля

дваранства Беларусі ў сацыяльна-эканамічным жыцці краю з 1861 г. да пачатку Першай сусветнай вайны.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Метадалагічную аснову дысертацыі складаюць асноватворныя прынцыпы, катэгорыі і метады гістарычнага назнання. Для дасягнення станоўчых вынікаў даследавання аўтар зыходзіў з прынцыпаў аб'ектыўнасці, гістарызму і аксіялагічнага прынцыпу.

Паколькі мэта ўсякага навуковага пазнання – атрыманне аб'ектыўна-праўдзівых высноў, пастолькі гэта тычыцца і гістарычнай навукі. Аб'ектыўнасць дадзенага даследавання грунтуецца на:

- 1) аналізе шырокага кола інфармацыі архіўных крыніц і іншых дакументальных матэрыялаў;
- 2) усебаковым вывучэнні прадмета даследавання з мэтай выяўлення яго сутнасці і разнастайных сувязей з іншымі аб'ектамі;
- 3) супастаўленні атрыманых дадзеных з вынікамі даследаванняў іншых навукоўцаў у гэтай галіне, іх пераправерцы і ўдакладненні.

Зыходзячы з прынцыпу гістарызму, даследавалася дваранства Беларусі перыяду капіталізму (1861 – 1914 гг.) у рэканструктыўным плане. Некаторыя аспекты праблемы вывучаліся ад іх генезісу да завершанасці, што вымусала выходзіць за азначаныя храналагічныя межы. Пры гэтым вышэйшае саслоўе краю даследавалася не толькі як індывідуальны аб'ект, але і ў канкрэтна-гістарычнай абумоўленасці, ва ўзаемадзеянні і ва ўзаемадэтэрмінацыі з іншымі працэсамі. У прыватнасці, дваранства і палітыка самадзяржаўя ў Беларусі, дваранства і сацыяльна-эканамічная і палітычная сітуацыя, якая пастаянна мянялася як па сутнасці, так і па форме.

Прымяненне аксіялагічнага прынцыпу спалучалася ва ўзаемасувязі з прынцыпам аб'ектыўнасці. Аксіялагічны падыход рэалізоўваўся ў гістарыяграфічным аглядзе, што дазволіла выявіць станоўчыя моманты ў даследаваннях па дадзенай праблеме нашых папярэднікаў, вылучыць аспекты, якія не знайшлі свайго адлюстравання ў навуковых распрацоўках, альбо якія атрымалі скажоны выгляд і г.д. Гэты прынцып прымяняўся і пры адборы шматлікіх і разнастайных гістарычных фактаў, якія нярэдка насілі супярэчлівы характар. Галоўнае ж заключаецца ў тым, што аксіялагічны прынцып дазволіў пазбегнуць суб'ектыўных, аднабаковых ацэнак пры выяўленні ролі і месца дваранства ў гісторыі Беларусі на этапе капіталізму.

Практычным інструментарыем пры правядзенні даследавання з'явіліся як агульнанавуковыя метады (сінтэзу і аналізу, індукцыі і дэдукцыі, мадэліравання, пераходу ад канкрэтнага да абстрактнага і наадварот, сістэмна-структурнага аналізу і інш.), так і традыцыйныя канкрэтна-гістарычныя – гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-тыпалагічны і гісторыка-сістэмны. Азначаныя метады выкарыстоўваліся комплексна, з улікам іх спецыфікі. Гісторыка-генетычны метад дазволіў паказаць змены ў складзе вышэйшага саслоўя, у яго гаспадарчай і службовай дзейнасці, якія адбываліся з пачатку рэалізацыі сялянскай рэформы 1861 да пачатку Першай сусветнай

вайны. Дынамізм працэсаў наглядна адлюстроўваюць дзесяткі статыстычных табліц за розныя гады. Пры гэтым выяўляліся прычынна-выніковыя сувязі і заканамернасці.

Гісторыка-параўнальны метад рэалізоўваўся праз супастаўленне розных станаў дваранства як у часе, так і прасторы. Гэта садзейнічала выяўленню сутнасці працякаўшых працэсаў і іх асаблівасцей. Напрыклад, дваранства Беларусі параўноўвалася з вышэйшым саслоўем іншых губерняў Еўрапейскай Расіі ў той ці іншы момант. Для адлюстравання якасных зменаў становішча дваранства краю перыяду капіталізму параўноўвалася з дарэформенным і г.д.

Гісторыка-тыпалагічны метад рэалізоўваўся, у прыватнасці, пры падзеле дваранства Беларусі на тры тыпы: патомнае, асабовае і “былую шляхту”. Пры гэтым выяўлялася як агульнае па сваёй сутнасці, так і спецыфічнае. Само патомнае дваранства падзелена на шэсць юрыдычных тыпаў.

Гісторыка-сістэмны метад дазволіў даследаваць вышэйшае саслоўе на падставе аналізу ўзаемадзеяння яго структурных частак, а таксама і выдзяліць дваранства ў якасці падсістэмы агульнай тагачаснай сістэмы – Расійскай імперыі. У прыватнасці, гэта тычылася ўзаемаадносін паміж вышэйшым саслоўем Беларусі і царскім урадам, стану эканамічнай кан’юнктуры ў канцы XIX ст. і пераарыентацыі гаспадарак дваран-памешчыкаў і г.д.

Для выхаду на тэарэтычны ўзровень даследавання выкарыстоўваліся навуковыя тлумачэнні – генетычнае, прычынна-выніковае, структурнае і функцыянальнае.

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў. Дадзеная праца з’яўляецца спробай правесці спецыяльнае даследаванне па асноўных пытаннях ролі і месца дваранства ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі перыяду капіталізму. У сувязі з гэтым паказана сутнасць унутрысаслоўнай трансфармацыі вышэйшага саслоўя ва ўзаемасувязі з яго гаспадарча-эканамічнай дзейнасцю ва ўмовах станаўлення і развіцця капіталістычных адносін. Такі падыход дазволіў абвергнуць панавашую догму аб неправамернасці існавання дваранскага саслоўя на новым этапе толькі па той прычыне, што яно з’яўлялася перажыткам феадальнай эпохі.

Комплексны аналіз змен ва ўнутрысаслоўнай градацыі дваранства, дынамікі яго колькаснага складу далі магчымасць прасачыць вынікі палітыкі царызму ў дачыненні дваранства краю і яе наступствы для развіцця рэгіёна. Новым у гістарыяграфіі з’яўляецца ўдакладненне веравызнальнага і, асабліва, нацыянальнага складу вышэйшага саслоўя, размеркаванне яго па нацыянальнасці і месцу нараджэння. У дысертацыі робіцца выснова, што пераважная большасць патомных дваран краю была беларусамі.

У даследаванні аўтар прышоў да высновы, што дваранскае землеўладанне само па сабе не было прычынай абвастрэння аграрнага пытання ў краіне. Праз інтэнсіўную гаспадарча-прадпрымальніцкую дзейнасць (увядзенне капіталістычнай сістэмы ў земляробстве, пераарыентацыя асноўных жывёлагадоўчых галін на рыначныя адносіны, прамысловая і гандлёвая

дзеінасць) дваранска-памешчыцкая гаспадарка была даволі устойлівай і даходнай. Дваранін-прадпрымальнік, асабліва рымска-каталіцкага веравызнання, паступова пераўтвараўся ў буржуа па свайму зместу. Адваротным і нечаканым вынікам рэпрэсіўнай палітыкі ўрада да дваранскай дзяржаўнай і карпаратыўнай службы было тое, што дваране-католікі засяродзілі сваю ўвагу пераважна на гаспадарчай дзейнасці.

Практычная значнасць атрыманых вынікаў. Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаны пры напісанні абагульняючых прац па гісторыі Беларусі перыяду капіталізму, пры падрыхтоўцы падручнікаў і дапаможнікаў для агульнаадукацыйнай і вышэйшай школы, распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў выкладчыкамі ВНУ гістарычных факультэтаў.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону

1. Існаванне дваранскага саслоўя на этапе капіталізму ў Расіі з'явілася вынікам захавання ў краіне пад час вялікіх рэформ 60 – 70-х гадоў XIX ст. саслоўнай структуры расійскага грамадства, дваранскай зямельнай уласнасці і неабходных умоў для яго ўзнаўлення ў якасці асобнай сацыяльнай катэгорыі насельніцтва. Пад уздзеяннем працэсаў, што адбываліся ў краіне ў сувязі з развіццём капіталізму ў другой палове XIX ст., унутрысаслоўная дынаміка дваранства набыла супярэчлівы характар. Хаця і наглядалася скарачэнне зямельнай уласнасці патомнага дваранства, іх колькасць павялічвалася праз набывшчэ дваранскага тытула за службу і дзяржаўныя ўзнагароды. Гэта азначае, што гістарычныя карані дваранскага саслоўя размываліся, а яно ўсё больш улівалася ў склад расійскай бюракратыі.

Дваранства Беларусі ў гэты перыяд з'яўлялася часткай агульнарасійскага вышэйшага саслоўя. Аднак працэс яго ўзнаўлення і папаўнення быў абцяжараны шэрагам урадавых абмежаванняў, што праявілася ў асаблівасцях суадносін паміж іх патомным і асабовым падраздзеламі, а таксама ў наяўнасці шматлікай сацыяльнай катэгорыі – “былой шляхты”.

2. Змяненні колькаснага складу дваранства Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст., як і Расіі ўвогуле, адбываліся пад уздзеяннем шырокамаштабных працэсаў сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны на этапе пераходу яе на капіталістычныя рэйкі. Але істотным было і ўздзеянне царскага ўрада, які прадоўжыў акцыю па “разбору шляхты” у Заходнім краі пасля паўстання 1863-1864 гг. Амаль поўнасю быў спынены тут прыток у склад дваранства мясцовых жыхароў краю. Гэта спрыяла паглыбленню размежавання паміж патомным і асабовым дваранствам, паміж пражываючымі ў гарадах і сельскай мясцовасці. Юрыдычна спыніла сваё існаванне і катэгорыя дваран пад назвай “былой шляхты”. Агульным вынікам колькасных змяненняў у складзе вышэйшага саслоўя з'явілася нязначнае яго агульнае павелічэнне з 1858 да 1914 г. пры скарачэнні яго адноснай велічыні ў складзе насельніцтва краю.

3. Дваранства на этапе капіталізму заставалася вышэйшым саслоўем не толькі па свайму афіцыйнаму статусу ў структуры расійскага грамадства, але і ў сувязі з яго больш высокімі якаснымі рысамі. Яно па-ранейшаму мела больш

высокі адукацыйны ўзровень, што вызначала захаванне за ім важнай ролі ў дэсінасці дзяржаўных органаў кіравання і мясцовай адміністрацыі. У Беларусі адукацыйны ўзровень дваранства быў некалькі ніжэйшы, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі, што стала вынікам дыскрымінацыйнай урадавай палітыкі ў адносінах да вышэйшага саслоўя. На зніжэнне грамадскага іміджу дваранства ў Заходнім краі ўплывала ідэнтыфікацыя ўрадам яго нацыянальнай прыналежнасці па прынцыпу: католік-паляк, праваслаўны-рускі – пры поўным ігнараванні беларускага нацыянальнага дваранства.

4. Приватная зямельная ўласнасць расійскага дваранства ў парэформенны перыяд, набыўшы статус ненаселенай, адпавядала асноўным патрабаванням рыначнай эканомікі, паколькі ўключалася ў вольнае абарачэнне на аснове куплі-продажу зямлі, здачы ў залогу, арэнду і інш. Таму і яе дынаміка за вывучаемыя гады адлюстравала непазбежны працэс капіталізацыі дваранскай зямельнай уласнасці. За 40 паслярэформенных гадоў у Еўрапейскай Расіі яна скарацілася амаль на 40 %.

Такім жа было ўздзеянне капіталізму на пазямельныя адносіны і ў Беларусі. Яе рэгіянальныя асаблівасці ў гэтым пытанні выцякалі з актыўнага ўмяшання ў аб'ектыўны працэс мабілізацыі зямлі ўрадавых органаў. Палітыка, скіраваная на абмежаванне каталіцкага землеўладання і насаджэнне рускага, пераўтварыла праблему мабілізацыі дваранскай зямлі ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай у палітычную. З гэтай жа прычыны нявырашанай да канца заставалася і праблема размежавання дваранскіх і сялянскіх зямель. У выніку ўзровень скарачэння дваранскага землеўладання ў гэтым краі аказаўся больш нізкім у параўнанні з агульнарасійскімі паказчыкамі. Праўда, паўплываў на гэта і больш паспяховы перавод дваранствам краю сваёй гаспадаркі на капіталістычныя рэйкі.

5. У парэформенны перыяд асноўнымі формамі атрымання дваранамі прыбытку ад валодання зямлёй з'яўлялася здача зямлі ў арэнду, апрацоўка яе на аснове сялянскіх адработкаў, арганізацыя ўласнай прадпрымальніцкай гаспадаркі з выкарыстаннем наёмнай рабочай сілы. Сутнасцю працэсу развіцця дваранскага землеўладання ў Беларусі ад часоў сялянскай рэформы 1861 г. да Першай сусветнай вайны з'яўлялася няўхільнае пашырэнне ў ім зямельнай плошчы, якая апрацоўвалася на капіталістычных асновах, пры адначасовым скарачэнні або поўным спыненні выкарыстання адработкаў. Пераход на новыя формы землеўладання ў дваранскіх гаспадарках суправаджаўся ростам прымянення сельскагаспадарчых машын, палепшаных прылад працы, укараненнем шматпольных севазваротаў, пашырэннем палеткаў пад тэхнічныя культуры і інш.

6. Дваранская жывёлагадоўля ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. развівалася пераважна на прадпрымальніцкай, рыначнай аснове. Пачынаючы з 80-х гадоў разам з хуткім колькасным ростам жывёлы ў дваранскіх гаспадарках адбывалася няўхільнае паляпшэнне яе якасных характарыстык. Разводзіліся палепшаныя пароды коней, кароў, іншай жывёлы.

Арыентацыя дваранскіх гаспадарак на мяса-малочную вытворчасць мела сваім вынікам не проста павышэнне іх таварнасці, але і спрыяла інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі ўвогуле, пашырэнню яе спецыялізацыі, далейшаму развіццю ўнутранага і знешняга гандлю.

Паспяховы перавод памешчыцкай сельскай гаспадаркі, і перш за ўсё яс жывёлагадоўчай галіны, на рыначныя рэйкі сведчыў аб тым, што ўжо ў пачатку XX ст. яна ў асноўным адпавядала патрабаванням эканомікі капіталістычнага тыпу.

7. Значнае месца ў гаспадарчай дзейнасці дваранства Беларусі ў парэформенны перыяд займала прамысловае прадпрыемства. Яно поўнасьцю грунтавалася на капіталістычных прынцыпах, а наяўнасць уласных сыравінных крыніц павышала канкурэнтаздольнасць прадукцыі, якая выраблялася на дваранскіх прадпрыемствах. Рост дваранскіх мануфактур і фабрык суправаджаўся ўдасканаленнем вытворчых працэсаў, укараненнем новай тэхнікі і тэхналогіі, больш дасканалай арганізацыі працы.

Дваране ўнеслі значны ўклад у развіццё новых, нетрадыцыйных галін фабрычнай прамысловасці. Гэта, перш за ўсё, папярова-паліграфічная, шкляная, суднабудаўнічая і іншая вытворчасць, што істотна паўплывала на агульнае прамысловае развіццё Беларусі на этапе капіталізму.

8. Адаптацыя дваранскага саслоўя да жыцця ў буржуазным грамадстве ў паслярэформенны перыяд суправаджалася яго расслаеннем і вылучэннем сацыяльных элементаў, якія былі ўласцівы класаваму грамадству. Большасць дваран-землеўласнікаў і прамыслоўцаў да пачатку XX ст. пераўтварыліся ў звычайны клас буржуазных прадпрыемальнікаў. Дваране, якія разарыліся і страцілі зямлю, перайшлі ў разрад сялянства, папоўнілі шэрагі служачых і нават рабочых. У Беларусі гэты працэс паскараўся ў сувязі з асобай палітыкай царскага ўрада ў дачыненні да дваран-католікаў.

9. На этапе капіталізму дваранская карпаратыўная арганізацыя з'явілася носьбітам як элементаў саслоўнай абмежаванасці, так і прыкметаў грамадзянскай супольнасці. Апазіцыйнасць большасці дваран каталіцкага веравызнання Беларусі да царызму стала прычынай таго, што іх саслоўныя аб'яднанні былі пастаўлены пад жорсткі кантроль, а выбарнасць прадвадзіцеля дваранства і іншых асоб была заменена адміністрацыйным прызначэннем. Адміністрацыйны ціск на дваранскую карпарыцыю спрыяў пашырэнню руху супраць самадзяржаўя і яго русіфікатарскай палітыкі ў Беларусі.

10. Дзяржаўная служба дваранства першапачаткова з'яўлялася абавязкам, а потым яго прывілеяй. На службу прыцягваліся дваране, якія заставаліся прыхільнікамі царскай самадзяржаўнай улады. У Беларусі дваране-католікі, якія складалі большасць гэтага саслоўя, не хавалі свайго непрымання царскага рэжыму. Таму ў Беларусі дзейнічала асобая ўрадавая палітыка па выкарыстанню дваран на дзяржаўнай службе. Яе сутнасць заключалася ў абмежаванні альбо поўнай забароне выкарыстання мясцовых дваран на

дзяржаўнай службе і замяшчэнні пасада дзяржаўных служачых пераважна рускімі.

Асабісты ўклад суіскальніка. Даследаванне з'яўляецца вынікам самастойнай працы аўтара. Дысертантам у мэтах усебаковага раскрыцця тэмы была крытычна выкарыстана значная колькасць архіўных крыніц, дакументальных матэрыялаў, рознага кшталту публікацый як агульнагістарычнага характару, так і тых, якія непасрэдна тычацца праблемы даследавання. Праз вырашэнне пастаўленых даследчых задач аўтару ўдалося рэалізаваць мэту даследавання.

Апрацаваныя вынікі дысертацыі. Вынікі даследавання былі паведамлены на сямі міжнародных і рэспубліканскіх канферэнцыях: на першай Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў (Мінск, 3-5 лютага 1993 года); на Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі "Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні" (Мінск, 27 сакавіка 1999 года); на Міжнароднай беларуска-польскай навуковай канферэнцыі "XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў" (Мінск, 20-21 лістапада 2000 года); на Міжнароднай канферэнцыі "Праблемы нацыянальнай свядомасці польскага насельніцтва Беларусі" (Гродна, 16-18 лістапада 2001 года); на Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі "Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць" (Мінск, 6-7 снежня 2001 года); у двух выступленнях на Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю БДПУ імя Максіма Танка "Гісторыя: новае ў даследаванні" (Мінск, 25 кастрычніка 2002 г.).

Апублікаванасць вынікаў. Па тэме дысертацыі апублікаваны манаграфія, 23 навуковыя артыкулы ў рэцэнзуемых выданнях і тэзісы дакладаў на навуковых канферэнцыях. Агульны аб'ём апублікаваных матэрыялаў складае 357 с.

Структура і аб'ём дысертацыі. Структура дысертацыйнага даследавання абумоўлена пастаўленымі задачамі і складаецца з ўводзінаў, агульнай характарыстыкі працы, чатырох глаў, заключэння, спісу выкарыстаных крыніц (441 назва) і дадаткаў (75). Аб'ём дысертацыі – 198 старонак (з іх бібліяграфіі 20 старонак і 91 старонка дадаткаў).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ПРАЦЫ

Ва ўводзінах абгрунтоўваецца неабходнасць на падставе сучасных метадалагічных прынцыпаў усебаковага навуковага даследавання ролі і месца дваранства ў гісторыі Беларусі перыяду станаўлення і развіцця буржуазнага грамадства.

Агульная характарыстыка працы складаецца з абгрунтавання актуальнасці тэмы, вызначэння мэты і даследчых задач, аб'екта і прадмета, метадалогіі даследавання. Асобна паказана сутнасць навізны і практычнай значнасці дысертацыі, а таксама сфармуляваны палажэнні, якія выносяцца на абарону. Змешчана інфармацыя аб асабістым укладзе суіскальніка, апрацацы

вынікаў даследавання і колькасці апублікаваных прац, а таксама аб структуры і аб'ёме дысертацыйнага даследавання.

Асноўная частка складаецца з чатырох глаў, падзеленых на трынаццаць параграфў.

У першай главе – “Гістарыяграфічны, крыніцзнаўчы аналіз і агульная канцэпцыя” характарызуюцца стан вывучэння праблемы, інфармацыйныя магчымасці крыніц і даецца агульная канцэпцыя даследавання.

У першым параграфе ў праблемна-храналагічнай паслядоўнасці аналізуюцца гісторыка-эканамічныя працы, прысвечаныя гісторыі вышэйшага саслоўя як у цэлым Расійскай імперыі, так і Беларусі.

У дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі гісторыя вышэйшага саслоўя ў Расійскай імперыі больш-менш поўна была вывучана да 1861 г. Гэта тычыцца такіх капітальных прац, як “Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права” А. Рамановіч-Славацінскага, “История сословий в России” В. Ключэўскага, “История дворянского сословия в России” М. Яблчкава і інш. У першай з указаных прац аб'ектам даследавання стаў юрыдычна-прававы бок гісторыі вышэйшага саслоўя імперыі. Тут знайшлі адлюстраванне і некаторыя аспекты прававога становішча дарэформеннага дваранства Беларусі. А. Рамановіч-Славацінскі падзяліў набілітэт заходніх губерняў на дзве асноўныя часткі — магнатаў і шляхту. Ён падрабязна засяродзіўся на палітыцы “разбору” шляхты, якой даваў станоўчую адзнаку. Лічыў, што рэпрэсіі былі апраўданымі, але запозненымі¹.

Гісторыя дваранства парэформеннага перыяду не падвяргалася глыбокаму навуковаму вывучэнню, хаця дваранскае пытанне ў гэтыя гады стала прадметам жорсткай палемікі паміж рознымі грамадска-палітычнымі лагерамі і плынямі. В. Ключэўскі ў канцы 80-х гадоў XIX ст. адзначаў як цікавы момант, што “да гэтай пары мы не сустракаем слухнай, поўнай гісторыі двух вышэйшых саслоўяў Расіі — дваранства і духавенства”². Інтэрэс да дваранскага пытання паслярэформеннай Расіі быў выкліканы тым, што сацыяльная база імперыі — дваранства паступова страчвала свае палітычныя пазіцыі ў выніку правядзення буржуазных рэформ. Акрамя гэтага, вышэйшае саслоўе, якое мела моцную падтрымку з боку самадзяржаўя да 1861 г., не змагло своечасова і адэкватна адрэагаваць на тыя змены ў эканамічным развіцці імперыі, якія адбыліся ў другой палове XIX ст. Няздольнасць значнай часткі зямельнага дваранства ва ўмовах развіцця рыначных адносін перабудаваць сваю гаспадарку ў адпаведнасці з капіталістычнымі патрабаваннямі, іх эканамічны крах, актыўная распадажа зямлі паставілі пытанне аб далейшым лёсе саслоўя.

¹ Раманович-Славятинский А. *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права*. – Киев. 1912. С 96.

² Ключевский В.О. *История сословий в России*. Курс, читанный в Московском университете в 1886 году. Изд. 2-е – М., 1914. С. 31.

Таму неvyпадкова з'явилася вялікае кола публікацый, у асноўным дыскусійных па форме і зместу¹.

Дваранска-кансерватыўная гістарыяграфія прадстаўлена галоўным чынам артыкуламі і брашурамі публіцыстычнага характару. Іх колькасць асабліва павялічылася ў канцы XIX ст. пад час работы Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя. У гэтых публікацыях праводзілася ідэя аб памылковасці правядзення буржуазных рэформ у другой палове XIX ст., аб неабходнасці дзяржаўнай падтрымкі вышэйшага саслоўя як галоўнай сацыяльнай апоры самадзяржаўнай улады. У першую чаргу, на іх думку, неабходна было ўмацаваць памеснае землеўладанне, а за гэта дваране-памешчыкі павінны былі несці абавязковую дзяржаўную службу².

Канцэпцыя ліберальна-апазіцыйнай гістарыяграфіі грунтавалася на прызнанні непазбежнасці буржуазных пераўтварэнняў, якія прывялі да паступовай страты дваранствам сваіх вядучых пазіцый у сістэме самадзяржаўнай улады. У гэтым сэнсе характэрна праца гуртка вольных даследчыкаў Санкт-Пецярбурга. Яны адзначалі, што "рускія дваранскія ўстановы, паколькі яны звязаны з кацярынінскай ідэяй дваранскай карпарацыі, заўсёды мелі больш дэкаратыўнае, чым зямскае значэнне. Цяпер умовы змяніліся. У сувязі з вызваленнем сялян і іншымі змяненнямі створаная Кацярынай дваранская карпарацыя страціла сваё ўніверсальнае значэнне і пераўтварылася ў звычайны гурток асоб, якія займаюць у дзяржаве свой пэўны пункт погляду, што адлюстроўвае іх групавыя інтарэсы, якія нярэдка супярэчаць агульнанародным"³. У сувязі з гэтым С.А. Дзязюлін, зыходзячы з славянафільскіх пазіцый, заклікаў дваран да маральнасці, грамадзянскасці, адказу ад саслоўных прывілеяў⁴ у новую эпоху.

У цэлым дваранская і буржуазная гістарыяграфія, справядліва адзначаючы змены ў становішчы вышэйшага саслоўя пасля 1861 г., перабольшвала наступствы буржуазных пераўтварэнняў у адносінах да сацыяльна-эканамічных пазіцый вышэйшага саслоўя. Афіцыйна-ахавальная гістарыяграфія разлічвала звярнуць увагу ўрада на "цяжкае" становішча саслоўя і на неабходнасць зберагчы яго ў якасці надзейнай апоры

¹ Дворянство в России. Исторический общественный очерк // Вестник Европы — 1887. — Т. 2-3. — 143 с.; Кошкарёв П.О. О дворянском сословии в России. — СПб., 1885. — 16 с.; Неплюев. Историческое призвание русского помещика. — М., 1880. — 64 с.; О русском и польском дворянстве // Московские ведомости. — 1864. — № 184. — С. 118-144.; Савелов Л. Статьи по генеалогии и истории дворянства. — СПб., 1898. — 78 с.; Папухин А. Современное состояние России и сословный вопрос. — М., 1886. — 63 с. і інш.

² Семёнов Н.П. Наше дворянство. — СПб., 1898. — 86 с.; Елишев А.И. Современные дворянские вопросы. — СПб., 1897. — 79 с.; Кошкарёв И.Д. Современное состояние России и сословный вопрос. — М., 1886. — 186 с. і інш.

³ Русское дворянство. Кругок свободных исследователей. — СПб., 1907. С. 25

⁴ Дзязюлін С.А. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом. — СПб., 1902. С.41-55

самадзяржаўя. Ліберальна-апазіцыйны лагер лічыў, што крызіс вышэйшага саслоўя прывядзе да мірнага, эвалюцыйнага шляху пераўтварэння самаўладдзя ў канстытуцыйныя нормы.

На думку прадстаўнікоў народніцкай гістарыяграфіі, дваранства — гэта не абавязковы элемент феадальнай структуры грамадства ў Расійскай імперыі, а вынік штучнага насаджэння дзяржавай заходніх пачаткаў, якія былі нехарактэрнымі для рускай гісторыі, не ўласцівы такому дэмакратычнаму народу, як рускі¹. Такое заключэнне М. Рубакіна з'явілася абгрунтаваннем яго галоўнай высновы аб эканамічнай і палітычнай інфантальнасці вышэйшага саслоўя Расіі.

Дарэвалюцыйная марксісцкая гістарыяграфія дваранства была прадстаўлена ў асноўным працамі У.І. Леніна, якія таксама насілі палемічны характар. Адразу неабходна адзначыць, што ў залежнасці ад мэты выказванні У.І. Леніна адносна дваранства, сутнасці самадзяржаўя нярэдка насілі супярэчлівы характар. Асноўны сэнс іх зводзіўся да наступных пастулатаў: дваранства — сацыяльная апора абсалютнай манархіі, параджэнне феадальнай эпохі. У парэформенны час, хаця зямельнае дваранства паступова эвалюцыяніравала ў бок капіталізацыі гаспадаркі, яно ўсё ж заставалася аплотам феадальных інстытутаў, цэнтрам перажытковых форм эксплуатацыі — адработак і кабалы. Асабліва, на яго думку, гэта тычылася латыфундыяльнага землеўладання (ад 500 дзес. зямлі і звыш). У выніку гэтага сялянства было асуджана на дзесяцігоддзі пакутлівай экспрапрыяцыі і няволі². Зразумела, усё было не так проста, як казалася лідару бальшавікоў.

Што тычыцца вышэйшага саслоўя заходніх губерняў, то яго дарэвалюцыйная гістарыяграфія значна бяднейшая па колькасці прац і іх навуковасці. Галоўная праблема, якая стаяла перад даследчыкамі, замыкалася на пытанні: хто такі дваранін Паўночна-Заходняга краю па сваёй нацыянальнай прыналежнасці? Абсалютная большасць палітыкаў і даследчыкаў, звычайна афіцыйна-ахоўнай гістарыяграфіі, вельмі прамалінейна адказвалі на гэта пытанне: мясцовы праваслаўны ёсць рускі, а католік — паляк. У сувязі з гэтым пан лічыўся палякам, а сялянін — беларусам³. Разам з тым беларусы па паходжанні, якія звычайна працавалі ў губернскіх статыстычных камітэтах, былі не згодны з такой пастаноўкай пытання. Яны даказвалі, што вышэйшае саслоўе заходніх

¹ Рубакін Н.А. Россия в цифрах. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. — СПб., 1912. С. 52, 58.

² Ленин В.И. Политические софизмы // Полн. собр. соч. Т. 10. — С. 195–204. Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 годов // Полн. собр. соч. Т. 16. — С. 193–413. Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в русской революции. Автореферат // Полн. собр. соч. Т. 17. — С. 148–173. і інш.

³ Эркерт Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний. — СПб., 1864. С. 61–62; Харузин А.Л. Славянское жилище в Северо-Западном крае // Вильянский временник — 1907. — Кн. 2. — С. 180.

губерняў – мясцовага паходжання, якое па палітычных і эканамічных абставінах засвоіла польскую культуру і перайшло ў рымска-каталіцкую веру¹.

Вышэй пералічаныя працы тычыліся ў асноўным становішча, месца і ролі вышэйшага саслоўя ў пераломны перыяд расійскай гісторыі – рэформ і контррэформ другой паловы XIX ст. Структура саслоўя, яго разрады, маёмасная і сацыяльная дыферэнцыяцыя практычна не з’яўляліся прадметам даследаванняў.

У навуковым сэнсе больш грунтоўна даследавалася зямельнае дваранства. Па гэтым пытанні маёцца шырокая гістарычная літаратура. Вельмі важнымі з’яўляюцца такія аналітычныя працы, у якіх на падставе аналізу землеўладання высвятляліся прычыны страты зямлі вышэйшым саслоўем, яго стратыфікацыя, спосабы пераходу зямлі да іншых саслоўяў, сістэмы вядзення памешчыцкай гаспадаркі. Пры гэтым звычайна даваліся практычныя рэкамендацыі па ўдасканаленні сельскагаспадарчай дзейнасці дваран-землеўласнікаў².

У савецкай гістарыяграфіі практычна да 70-х гадоў не існавала даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства. Першая сур’ёзная праца па гэтай праблеме з’явілася толькі ў 1973 г., калі выйшла ў свет манаграфія Ю.Б. Салаўёва³. Прадметам яго даследавання была палітыка самадзяржаўя ў адносінах да дваранства 80–90-х гадоў XIX ст. Разам з тым, хаця само вышэйшае саслоўе не аналізуецца, але працякаўшыя ўнутры яго працэсы выяўляюцца праз хадайніцтвы дваранскіх сходаў і рэакцыю на іх правячых вярхоў. Як працяг гэтай манаграфіі ў 1981 г. з’явілася яго праца “Самодержавие и дворянство в 1902—1907 гг.”. Узаемаадносіны паміж самадзяржаўнай уладай, буржуазіяй і дваранствам пасля рэвалюцыі 1905—1907 гг. падвергліся даследаванню ў манаграфіях В.С. Дзякіна⁴. На жаль, і ў гэтых працах дваранства як саслоўе не вывучалася. Значнай падзеяй у савецкай

¹ Семёновский А. Этнографический обзор Витебской губернии. – СПб., 1872. С. 26–27; Романов Е. Очерки Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 год. – Витебск. 1898. – Приложения С. 88. Канчар Е.С. Классовая, национальная и религиозная борьба в Белоруссии. Ч. 1. Территория. Население. Классовый состав. – М., 1918. С. 14 і інш.

² Дворянский банк о положении дворянского землевладения (Движение дворянского землевладения) // Русское богатство. – 1898. – № 5. – С. 51–74.; Соболев М. Мобилизация земельной собственности. – М., 1898. – 123 с.; Движение землевладения потомственных дворян с 1861 до 1897 г. – СПб.: Тип. ки. В.П. Мещерского. 1898. – 73 с.; Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. – СПб., 1909. – 149 с.; Фортунатов Евг. Захватное, капиталистическое и трудовое землевладение в России // Борьба за землю. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 24–46. і інш.

³ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л.: Наука. 1973. С. 378.

⁴ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Л.: Наука. 1978. – 246 с.; Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение трёхсословной системы. – Л.: Наука. 1988. – 230 с.

гістарыяграфіі з'явіўся выхад у свет манаграфіі А.П. Карэліна¹. Упершыню аўтар на падставе матэрыялаў Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897-1901 гг.) прааналізаваў юрыдычны, колькасны і нацыянальны склад дваранства імперыі, яго сацыяльна-эканамічны статус, на асобных прыкладах наказаў працэс класавага разлажэння ў асноўным гарадскога дваранства, даследаваў карпаратыўную арганізацыю саслоўя, ролю яго ў сістэме мясцовага кіравання, а таксама петыцыйную дзейнасць дваранскіх сходаў. У манаграфіі ёсць асобныя сюжэты, якія тычацца вышэйшага саслоўя пяці заходніх губерняў. Разам з тым аўтар неправамерна падзяліў усё дваранства Беларусі на польскае і рускае па нацыянальнай прымеце².

Для беларускай савецкай гістарыяграфіі былі характэрны тыя ж тэндэнцыі, што і для ўсіх гістарычных даследаванняў былога СССР, толькі са сваёй рэгіянальнай спецыфікай. У 20-х гадах канцэнтравалася ўвага на нацыянальнай ідэнтыфікацыі дваранства Беларусі. У прыватнасці, У. Ігнатоўскі даследаваў польскі палітычны, рэлігійны і культурны ўплыў на беларускае вышэйшае саслоўе. Ён разумеўся ім як перайманне ладу жыцця, польскіх звычаяў і мовы беларускім набілітэтам³. А. Цвікевіч засяродзіў сваю ўвагу на палітыцы "заходня-русізму" і мерапрыемствах царызму па падтрымцы гэтай плыні ў гісторыі грамадзянскай думкі ў Беларусі. Пры гэтым аўтар пераканаўча паказаў працэс русіфікацыі краю, насаджэння рускага землеўладання, заахвочвання чыноўнікаў з унутраных губерняў імперыі для службы ў заходніх губернях. Ён, як і У. Ігнатоўскі, падзяляў дваранства краю на польскае і рускае⁴.

Па сутнасці да 1980 г. беларускія гісторыкі абыходзілі дваранскую праблематыку. Прарыў у гэтым накірунку быў зроблены С.М. Самбук⁵, якая прааналізавала палітыку самадзяржаўя ў Беларусі ў адносінах да дваранства. Пры гэтым выкарыстана вялікая колькасць заканадаўчых актаў, матэрыялаў розных міністэрстваў і ведамстваў. Аўтар звярнула ўвагу на тое, што гэта палітыка была непаслядоўнай, вагалася ў залежнасці ад пазіцыі таго ці іншага Віленскага генерал-губернатара альбо міністра ўнутраных спраў. Зразумела, што прадметам даследавання С.М. Самбук была палітыка самадзяржаўя, а не асабіста само дваранства. Таму шэраг аспектаў гісторыі вышэйшага саслоўя Беларусі не знайшоў свайго адлюстравання.

¹ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. - М.: Наука, 1979. - 304 с.

² Тамсама. С. 45.

³ Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. - Мн., 1991. С. 140.

⁴ Цвікевіч А. "Западно-русизм". Нарысы з гісторыі грамадзянскай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. - Мн.: Навука і тэхніка, 1993. С. 6.

⁵ Самбук С.М. Политика царима в Белоруссии во второй половине XIX века. Мн.: Наука и техника, 1980. - 223 с.

У апошнія дзесяцігоддзе дваранская праблематыка прыцягвала ўвагу гісторыкаў Беларусі. Па гісторыі вышэйшага саслоўя краю дарэформеннага перыяду абаронена дзве кандыдацкія дысертацыі, надрукаваны дзесяткі артыкулаў¹.

Некаторыя аспекты гісторыі вышэйшага саслоўя закраналіся пры вывучэнні такіх праблем гісторыі Беларусі, як развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі, у прамысловасці, гандлі, фінансава-крэдытнай сістэме і г. д. Серыю артыкулаў і манаграфій развіццю сельскай гаспадаркі Беларусі другой паловы XIX і пачатку XX ст. прысвяціў В.П. Панюціч².

Працы беларускіх савецкіх гісторыкаў, прысвечаныя аграрным адносінам у парэформеннай вёсцы, базіруюцца на марксісцка-ленінскай метадалогіі. Таму галоўная задача, якая стаяла перад даследчыкамі, заключалася ў тым, каб выявіць эвалюцыю аграрнага капіталізму, яго ўзровень у той ці іншы час, ступень дыферэнцыяцыі феадальных саслоўяў — сялян і памесных дваран і фарміраванне на гэтай падставе класаў буржуазнага

¹ Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты Беларусі ў канцы XVIII — першай паловы XIX ст. // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя. Мн.: БДПУ імя М. Танка. 1995. — С. 114–128.; Лугавцова С.Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII — первой половине XIX вв. — Мн.: БГПУ им. М. Танка. 1997. — 78 с.; Грышкевіч А. Беларуская шляхта // Спадчына. — 1993. — № 1. — С. 11–16.; Сямечык М.Я. Становішча гарадской шляхты Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. (Сацыяльны аспект) // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя. — Мн.: БДПУ імя М. Танка. 1995. — С. 128–151 і інш.

² Пичета В.И. Класавыя супярэчнасці ў Беларусі напярэдадні рэвалюцыі // Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі, культуры і рэвалюцыйнага руху. — Мн.: 1924.; Пичета В.И. Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года. — Мн.: 1926.; Довнар-Запольский М. В. Народное хозяйство Белоруссии в 1861–1914 гг. — Мн.: 1926.; Ксриажышкі К.І. Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной. — Мн.: 1932.; Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. — Мн.: Наука и техника. 1962. — 412 с.; Шабуня К.И. О развитии капитализма в помещичьем хозяйстве Белоруссии в конце XIX и начале XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. — Рига. 1963. — С. 435–447.; Кожушков А.И. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX века. — Мн.: 1963.; Экономика Белоруссии в эпоху империализма / Под ред. Г.Т. Ковалевского — Мн.: Изд-во АН БССР. 1965. — 422 с.; Липинский Л. Г. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). — Мн.: Наука и техника. 1971. — 254 с.; Липинский Л. Г. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. — Мн.: Изд-во БГУ. 1978. — 223 с.; Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии, 1861–1914 гг. — Мн.: Наука и техника. 1989. — 288 с.

³ Панюціч В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. — Мн.: Наука и техника. 1990. — 375 с.; Панюціч В.П. Паямальныя арэдыны адносіны на Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. // Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 4. — С. 40–50.; Панюціч В.П. Насмійны труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861–1914 гг. — Мн.: Навука і тэхніка. 1996. — 142 с. і інш.

грамадства. Ва ўсіх гэтых працах праводзілася ленінская думка, што латыфундыяльнае, асабліва дваранскае, землеўладанне з'яўлялася базай феадальных перажыткаў у вёсцы, тормазам капіталістычнага развіцця. Гэта тычыцца і другога тома "Гісторыі сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г." 2002 года выдання. Прынамсі, ніхто з даследчыкаў гэты пастулат не пацвердзіў. Наадварот, калі і прыводзяцца прыклады капіталізацыі памешчыцкай гаспадаркі, то даследчыкі якраз спасылаюцца на буйныя эканоміі.

У працах польскіх гісторыкаў закраналіся такія праблемы, як працэс паланізацыі дваран "усходніх крэсаў", палітыка самадзяржаўя адносна вышэйшага саслоўя, нацыянальны склад, аграрнае пытанне і г. д. Неабходна адзначыць, што ў польскай гістарыяграфіі няма адназначных ацэнак становішча дваран у Беларусі ў значаны час.

Такім чынам, аналіз гістарычных даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства Беларусі 2-й паловы XIX — пачатку XX ст., дае падставы сцвярджаць, што комплекснай распрацоўкі гісторыі дваранства ў беларускай гістарыяграфіі не існуе. Каб пераадолець гэты недахоп, неабходна вырашэнне наступных задач: выявіць разрады, падраздзяленні, крыніцы папаўнення дваранства, дынаміку яго колькаснага і нацыянальнага складу. Акрамя гэтага, важнае значэнне мае даследаванне гісторыі памеснага дваранства, яго прадпрымальніцкай дзейнасці як у сферы сельскагаспадарчай, так і прамысловай вытворчасці. Цікавае выклікае і дзяржаўная палітыка да вышэйшага саслоўя, яго роля ў сістэме мясцовага кіравання. Зразумела, што ўсе праблемы, звязаныя з дваранствам, не могуць быць у поўным аб'ёме разгледжаны ў адным даследаванні. У сувязі з тым, што па-за ўвагай у дысертацыі засталіся шматлікія пытанні ролі і месца дваранства ў гісторыі Беларусі, для гісторыкаў маецца шырокае кола праблем, якія патрабуюць свайго вырашэння.

У другім парagraфе першай главы даецца агульная канцэпцыя дысертацыйнага даследавання.

У савецкай гістарыяграфіі не надавалася належнай увагі навуковай распрацоўцы гісторыі дваранскага саслоўя Расійскай імперыі перыяду капіталізму. А яшчэ больш істотным з'яўлялася тое, што спробы такой распрацоўкі вяліся на базе партыйна-класавага метадалагічнага прынцыпу. Таму і самі навуковыя пошукі і іх вынікі абмяжоўваліся пераважна пытаннямі саслоўна-палітычнага характару. У прыватнасці, увага гісторыкаў канцэнтравалася на абгрунтаванні палажэння аб неправамернасці існавання дваранскага саслоўя на гэтым новым этапе па той прычыне, што яно з'яўлялася перажыткам феадальнай эпохі.

Шляхам экстрапаляцыі дваранскай саслоўнасці феадальнай эпохі на парэформенны перыяд рабіліся адназначныя вывады аб яго рэакцыйнай сутнасці ва ўмовах развіцця краіны па шляху капіталізму. Пры гэтым не ўлічвалася ні аб'ектыўная неабходнасць адносна працяглага пераходнага

перыяду ад феадалізму да капіталізму, ні непазбежнасць на гэтым этапе буржуазнай трансфармацыі дваранскага саслоўя.

Такім быў вынік канцэптуальнай абмежаванасці даследаванняў гісторыі дваранскага саслоўя Расіі ў парэформенны перыяд. Ён стаў непазбежным у сувязі з тым, што вывучэнне ролі дваранства ў эканамічным развіцці краіны і фарміраванні капіталістычнага сектара сельскай гаспадаркі ігнаравалася. У сувязі з гэтым у аснову канцэпцыі даследавання гісторыі дваранства Беларусі на вызначаным адрэзку часу пакладзена раскрыццё сутнасці яго ўнутрысаслоўнай трансфармацыі ва ўзаемасувязі з гаспадарча-эканамічнай дзейнасцю ва ўмовах станаўлення і развіцця капіталістычных адносін. Для Беларусі такая накіраванасць даследавання мае важнае значэнне ў сувязі з тым, што царскі ўрад па палітычных матывах абмяжоўваў грамадска-палітычную дзейнасць і дзяржаўную службу дваранскага саслоўя гэтага краю, тым самым выпіхваў яго пераважна ў гаспадарча-эканамічную сферу.

Важным аспектам у канцэпцыі даследавання гісторыі дваранства з'явілася і прызнанне яго асаблівай ролі ў набліжэнні Расіі да еўрапейскай цывілізацыі, у фарміраванні сацыяльна-эканамічнага абрысу новага грамадства.

У расійскай гісторыі дваранства ніколі не ведала арганізацый абшчыннага тыпу, таму над ім не існавала пастаяннай апекі калектыву. У сувязі з гэтым яно было больш свабодным і індывідуальным ва ўсіх сваіх праяўленнях. Адсюль і большая схільнасць дваранства ў параўнанні з іншымі саслоўямі да навацый, яго гатоўнасць да засваення новых формаў культуры і стандартаў паводзін. Тое, што сацыяльнае жыццё дваранства адбывалася ў арганізацыях неабшчыннага тыпу, спрыяла і больш ранняму праяўленню ў яго асяроддзі індывідуалізму, у процілегласць уласцівай для Расіі саборнасці.

Істотным пры распрацоўцы тэмы з'явіўся ўлік таго, што ў Беларусі значны ўплыў на сацыяльна-эканамічныя працэсы аказвала своеасаблівая нацыянальная і веравызнальная структура насельніцтва. Прычым не ў тым сэнсе, што яна была шматнацыянальнай і шматканфесійнай. Такое ўласціва было шмат якім рэгіёнам Расіі. Асаблівасці Беларусі выцякалі з таго, што тут размежаванне насельніцтва па рэлігійнай прыкмеце ў шэрагу выпадкаў супадала з іх сацыяльна-класавым размежаваннем.

У прыватнасці, такая сацыяльная катэгорыя насельніцтва, як буйназемельныя дваране, у большасці сваёй адносілася да каталіцкага веравызнання і ў сувязі з гэтым ідэнтыфікавала сябе звычайна з палякамі ці ліцвінамі-католікамі. У той жа час большасць сялянства адносілася да праваслаўнага веравызнання і лічылася беларусамі. А між тым гэтыя дзве сацыяльныя групы насельніцтва і на этапе капіталізму складалі аснову сельскагаспадарчага сектара эканомікі, знаходзячыся ў даволі цесных гаспадарча-эканамічных адносінах.

Падзел паміж большасцю дваран і сялянствам на падставе рознасці веравызнанняў і нацыянальнай прыналежнасці з'явіўся адной з прычын размежавання гістарычнага адзінства беларускага народа, запаволенасці

працэсу фарміравання беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, а значыць і нацыі. Пачуцці адчужанасці паміж дваранамі і сялянамі, якія з'яўляліся вынікам існавання сацыяльных супярэчнасцей, тут дапаўняліся духоўнай адчужанасцю. Таму, акрамя эканамічных, ніякіх іншых інтарэсаў паміж імі практычна не ўзнікала.

З другога боку, няўхільна пашыраўся і прыток у Беларусь дваран расійскага паходжання. А гэта таксама не спрыяла стварэнню ўмоў для сацыяльнага партнёрства паміж дваранамі і сялянамі ў працэсе гаспадарчай дзейнасці. Да таго ж значная частка дваран расійскага паходжання ў Беларусі, калі нават не большасць з іх, самі гаспадаркай тут не займаліся, а шляхам рознага роду камбінацый здавалі свае маёнткі ў арэнду, пераважна яўрэям.

Навукова дакладнае асвятленне гаспадарча-эканамічнай дзейнасці дваранства ў Беларусі ва ўмовах фарміравання рыначнай эканомікі немагчыма без уліку яго прававога статусу. Хаця па заходніх мерках і на рубяжы XIX – XX стагоддзяў уплыў расійскай дзяржавы на эканоміку заставаўся істотным, тым не менш у краіне к гэтаму часу ўжо наладжваўся свабодны рынак і адпаведныя капіталістычныя структуры. Гэта азначала, што самадзяржаўе, папіраючы правы чалавека, усё ж паважала правы ўласнасці, прызнавала свабоду вытворча-эканамічнай дзейнасці. Аднак, даючы “вольную” грамадству ў эканамічным, сацыяльным і культурным плане, царызм упарта не дапускаў у краіне палітычных свабод.

Разам з тым існавалі і шматлікія рэгіянальныя асаблівасці. У прыватнасці, Беларусь у гэтыя гады з'яўлялася рэгіёнам, у якім адсутнічалі не толькі палітычныя свабоды, але і шырокія маштабы набыло дзяржаўна-адміністрацыйнае ўмяшанне як у эканоміку, так і іншыя сферы жыцця грамадства. Дваранства тут не стала выключэннем у сувязі з яго апазіцыйнасцю ў адносінах да царызму.

Таму ўрадавая палітыка, скіраваная ў гэтым краі на супрацьпастаўленне сялян дваранству, абмежаванні і жорсткі кантроль за дзейнасцю дваранскіх карпаратыўных арганізацый, таксама як недапушчэнне дваран каталіцкага веравызнання да заняцця ўплывовых пасадаў на дзяржаўнай службе, – усё гэта павінна аналізавацца ў першую чаргу з пункту гледжання яе адмоўнага ўплыву на развіццё неабходнага сацыяльнага партнёрства паміж вытворцамі сельскагаспадарчай прадукцыі. Такі напрамак даследавання дазваляе раскрыць рэальную сутнасць аграрнай праблемы ў краіне, а галоўнае – выявіць прычыны і віноўнікаў яе абвастрэння ў канцы XIX ст. Ён значна паглыбляе навуковасць падыходу ў выяўленні месца дваранскага саслоўя ў грамадстве, якое эвалюцыйным шляхам забяспечвала пераход ад феадалізму да капіталізму.

Для пераадолення састарэлых ідэалагічных стэрэатыпаў адносна дваранскага саслоўя як галоўнага тормаза на шляху развіцця капіталізму ў рабоце яно разглядаецца не толькі ў якасці аб'екта гісторыі, але і яе суб'екта. У сувязі з гэтым у даследаванні прымае аддаецца агульначалавечым, а не партыйна-класавым каштоўнасцям, як гэта было раней.

У трэцім параграфі першай главы даецца крыніцазнаўчы аналіз.

Імкненне паказаць дваранскае саслоўе ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі абумовіла і выбар крыніц па дадзенай праблематыцы. У першую чаргу неабходна ўказаць на асобае занчэнне для распрацоўкі тэмы юрыдычных актаў. Менавіта яны нарматыўна замацоўвалі саслоўны падзел расійскага грамадства ўвогуле і вызначалі прававы статус дваранства, у прыватнасці. Акрамя гэтага, храналагічны аналіз законаў дазваляе прасачыць палітыку царскіх уладаў у дачыненні да вышэйшага саслоўя заходніх губерняў. Найбольш поўна яны прадстаўлены ў “Полном собрании законов Российской империи” (ПСЗ. Собр. I-III) і ў “Сводах законов Росснйской империи”. Зводы законаў і іх дапаўненні ўяўляюць сабой тэматычныя зборы заканадаучых актаў. Яны з’яўляюцца зыходным матэрыялам для характарыстыкі прадмета даследавання. Збор законаў дазваляе дакладна выявіць эвалюцыю юрыдычных нормаў з улікам больш шырокага кола дакументаў — рэскрыптаў, інструкцый, прэамбулаў да асобных юрыдычных актаў і г. д. Разам з тым гэты тып крыніц, асабліва зборы законаў, не заўсёды дакладна адлюстроўвае фактычнае становішча спраў. Заканадаўства, звычайна, фіксуе тое, што пачало дзейнічаць раней. Акрамя гэтага, саслоўная арганізацыя перэформеннай Расіі характарызавалася і пэўным архаізмам. У сувязі з гэтым неабходны праверка і дапаўненні інфармацыі з іншых крыніц.

Значнае месца ў даследаванні займаюць матэрыялы вышэйшых урадавых устаноў — Міністэрства ўнутраных спраў, Дзяржаўнага Савета, Сената, Камітэта і Савета міністраў, Міністэрства фінансаў і іншых міністэрстваў і ведамстваў, фонды якіх знаходзяцца ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбурзе (РДГА у Санкт-Пецярбурзе). Сярод іх асаблівы інтарэс выклікаюць справаводствы розных нарад і камісій, якія так ці інакш займаліся дваранскім пытаннем. Гэта тычыцца Асобай нарады па пытанні аб парадку надання чыну ў грамадзянскіх установах (1884—1885 гг.), якая дзейнічала пры імператарскай канцылярыі (ф. 1409); Асобай камісіі для выпрацоўкі мерапрыемстваў па ўмацаванні дваранскага землеўладання (1891—1892 гг., ф. 1151); Камісіі для перагляду статута аб службе грамадзянскай (1895—1901 гг., ф. 1200); міжведамаснай Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897-1901 гг., ф. 1283) і інш. Іх матэрыялы — журналы пасяджэнняў, перапіска, водзвывы розных міністэрстваў і ведамстваў па абмяркоўваемым пытаннях — не толькі даюць магчымасць прасачыць палітыку ўрада ў дачыненні да дваранства, ход выпрацоўкі законапраектаў, абгрунтаванне неабходнасці іх перагляду, але і ўтрымліваюць важныя фактычныя даныя аб становішчы вышэйшага саслоўя. Справа ў тым, што кожнае ведамства, якое прымала ўдзел у распрацоўцы тых ці іншых законапраектаў, павінна было даць гістарычную даведку па абмяркоўваемым пытаннях.

Вялікая колькасць матэрыялаў захоўваецца ў фондах Міністэрства ўнутраных спраў (МУС), якое афіцыйна курывавала дваранскае саслоўе. У

гэтым плане значны інтарэс уяўляюць сабой фонды канцылярыі па справах дваранства (ф. 1276). У фондзе 1283 ёсць, у прыватнасці, матэрыялы Асобай нарады па справах дваранства. Мэта дзейнасці нарады — азнаямленне з патрэбамі вышэйшага саслоўя і выпрацоўка адпаведных мер для яго падтрымкі. У нараду паступалі даведачныя матэрыялы ад многіх міністэрстваў і ведамстваў. Гэтыя даведкі ў якасці рабочых дакументаў дадаюцца да журналаў пасяджэнняў. У даведках часта ўтрымліваюцца абагульняючыя запіскі і статыстычныя табліцы па шэрагу аспектаў гісторыі дваранства. У фондзе канцылярыі міністра сканцэнтраваны цыркуляры і распараджэнні МУС, справаздачы і данясенні Віленскіх генерал-губернатараў і іншых губернатараў Заходняга краю. Апошняя вельмі важна, таму што ў выніку розных прычын ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ) утрымліваюцца вельмі разрозненыя матэрыялы, якія тычацца гісторыі дваранства Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Невялікая колькасць гістарычных крыніц па праблеме, якая нас цікавіць, захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным гістарычным архіве ў Гродна (БДГА). У фондах губернскіх дэпутацкіх сходаў ёсць спісы дваран па паветах і губернях, радаслоўныя кнігі, запісы ў іх новых дваран па гадах. Гэтыя даныя дазваляюць укладніц матэрыялы розных падлікаў і перапісаў аб колькасці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, змены ў яго складзе, выявіць канфесійную прыналежнасць.

У сувязі з тым, што даследаванню падвяргалася не толькі дваранства як саслоўе, але і яго гаспадарчая дзейнасць, то ўзнікла неабходнасць вывучэння фондаў губернскіх праўленняў, статыстычных камітэтаў, казённых палат і г. д.

Матэрыялы аб дзейнасці М. Мураўёва на пасадзе Віленскага генерал-губернатара захоўваюцца ў фондзе дэпартаментна паліцыі Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі (ДАРФ, ф. 102). Там жа ёсць звесткі аб палітычнай надзейнасці дваран заходніх губерняў.

Архіўныя крыніцы дапаўняюць шматлікія друкаваныя статыстычныя матэрыялы. На жаль, яны звычайна не супастаўны, таму што выкарыстоўвалася розная метадыка падлікаў, не існавала адзінай праграмы збору і апрацоўкі даных. Акрамя гэтага, у розныя гады ставілася свая пэўная мэта збору матэрыялаў па той ці іншай праблеме. У сувязі з гэтым намі выкарыстоўваліся адпаведныя метады пераправеркі інфармацыі.

Значную цікавасць для даследчыкаў выклікаюць губернскія “Памятные книжки...” і “Обзоры...” губерняў. Акрамя гэтага, у дарэвалюцыйны час выйшаў у свет шэраг зборнікаў законаў, звычайна з каментарыямі, па той ці іншай праблеме. Да друкаваных крыніц неабходна аднесці перыядычныя часопісы розных устаноў і газеты. Матэрыялы апошніх, асабліва ліберальнага накірунку, дазваляюць зразумець тагачасную атмасферу грамадскага жыцця.

У цэлым жа наяўнасць вялікага кола разнастайных крыніц дазволіла вырашыць пастаўленыя задачы ў дадзеным даследаванні ў поўным аб'ёме.

У другой главе – “**Дынаміка колькаснага і ўнутрысаслоўнага складу дваранства**” паказана юрыдычная стратыфікацыя вышэйшага саслоўя,

крыніцы папаўнення дваранства, прычыны змен у колькасным складзе саслоўя, яго адукацыйны, веравызнальны і нацыянальны склад.

У першым параграфі другой главы вырашаецца пытанне аб паходжанні і крыніцах папаўнення дваранскага саслоўя ў Беларусі. Яго высвятленне дазволіла выявіць вытокі саслоўнай устойлівасці дваранства ва ўмовах фарміравання класавага грамадства ў краіне. Існаванне гэтага саслоўя на этапе, калі палітычныя партыі адсутнічалі, а грамадзянская супольнасць не сфарміравалася, іграла як станючую, так і адмоўную ролю. Аднак савецкая гістарыяграфія, як вядома, карысталася толькі чорна-белымі фарбамі. Што тычыцца гэтага пытання, то яно падавалася пераважна ў негатыўнай афарбоўцы. Таму ў сацыяльнай структуры грамадства дваранства адносілася да найбольш рэакцыйнай яго часткі. Пры панаванні такога метадалагічнага падыходу вывучэнне яго паходжання і крыніц папаўнення прызнавалася немэтазгодным.

Саслоўная ўстойлівасць расійскага дваранства вызначаецца не толькі падтрымкай яго з боку ўрада, але галоўным чынам таму, што яно ніколі не было замкнутай кастай, ізаляванай ад грамадства. Папаўненне дваранства на падставе спадчыннасці спалучалася з уваходжаннем у яго склад прадстаўнікоў іншых саслоўяў, якія мелі заслугі перад дзяржавай.

Пасля далучэння да Расіі вышэйшае саслоўе Беларусі было зраўнавана ў правах і прывілеях з расійскім дваранствам. Аднак яго адносіны з царскім урадам не склаліся. На працягу ўсяго свайго існавання дваранства Беларусі ў большасці сваёй не толькі заставалася ў апазіцыі да царызму, але неаднаразова ўступала з ім у адкрытую ўзброеную барацьбу. А гэта прамое сведчанне таго, што дваранскае саслоўе Расійскай імперыі не проста служыла самадзяржаўнай уладзе, але і клапацілася аб больш шырокіх дзяржаўных і народных інтарэсах.

Ужо з самага пачатку ўваходжання ў склад Расійскай імперыі і да канца XIX ст. праблемай для многіх дваран Беларусі з'явілася неабходнасць доказы дваранскага (шляхецкага) паходжання. І хаця не ўсе змаглі паспяхова прайсці гэтую працэдуру, тым не менш удзельная вага дваранства ў складзе насельніцтва Беларусі была вышэйшай, чым па Расійскай імперыі.

У адрозненне ад расійскіх губерняў у Беларусі неістотным было папаўненне дваранскага саслоўя за кошт катэгорыі асабовых дваран з ліку мясцовых жыхароў. Гэтая катэгорыя фарміравалася тут перш за ўсё на аснове выхадцаў з Расіі, таму што яно давалася за службу, а ў Беларусі дзяржаўная служба для дваран каталіцкага веравызнання была істотна абмежавана.

Разам з тым у Беларусі ў другой палове XIX ст. існавала даволі значная асобая катэгорыя дваран – “былая шляхта”. Нягледзячы на збыднеласць, яе ўсведамленне прыналежнасці да вышэйшага саслоўя стрымлівала размыванне сярод іншых катэгорый насельніцтва.

У другім параграфі другой главы аналізуюцца змены ў колькасным складзе патомных і асабовых дваран паасобку. Дынаміка колькаснага складу

дваранскага саслоўя Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. адлюстроўвае сабою складаны характар унутрыпалітычных працэсаў як у Паўночна-Заходнім краі, так і ўвогуле ў краіне. Хаця буржуазныя рэформы у Расіі праводзіліся “зверху” і ў значнай ступені з улікам інтарэсаў дваранскага саслоўя, тым не менш неабходнасць прыстасавання да новых умоў жыцця стала для іх цяжкім выпрабаваннем. Большасць дваранства цэнтральных губерняў Расіі свае надзеі на будучыню ў гэтых умовах па-ранейшаму звязвала з царскай уладай.

Што тычыцца дваранства Беларусі, то яно ў сваёй большасці буржуазныя пераўтварэнні другой паловы XIX ст. падпарадкоўвала неабходнасці вызвалення ад царызму і адраджэння былой Рэчы Паспалітай. Такая мэта з’явілася асновай яго духоўнай стойкасці і надзеі на будучыню, а колькасны рост дваранства пры самых неспрыяльных унутрыпалітычных умовах быў ярскім сведчаннем гэтаму.

У выніку падаўлення паўстання 1863-1864 гг. і шырокамаштабных рэпрэсій супраць патомных дваран іх колькасць у 5-ці заходніх губернях скарацілася да 1867 г. напалову. Але ў наступным назіраўся няўхільны колькасны рост вышэйшага саслоўя. У выніку ў Заходнім краі колькасць патомных дваран з сем’ямі ў 1897 г. дасягнула 205 тыс. супраць 122 тыс. у 1867 г., і яго доля ў складзе насельніцтва Беларусі скарацілася. Але гэта з’явілася, галоўным чынам, вынікам урадавай акцыі па “разбору шляхты” і шырокамаштабных рэпрэсій, а не натуральнага змяншэння.

Аб здольнасці патомнага дваранства Беларусі прыстасоўвацца да новых умоў жыцця сведчыць павялічэнне ў іх асяроддзі гарадскіх жыхароў. У 1858 г. яны складалі каля 10 %, а ў 1913 — каля 25 %.

Рост асабовых дваран у Беларусі ў адзначаны перыяд меў тую адметнасць, што адбываўся ў асноўным за кошт выхадцаў з расійскіх губерняў, а тэмпы гэтага росту саступалі агульнарасійскім паказчыкам больш як у 2 разы. Да таго ж пераважная большасць асабовых дваран і класных чыноўнікаў пражывала ў гарадах.

Агульным вынікам змяненняў колькаснага складу дваранскага саслоўя і класных чыноўнікаў у Беларусі з’явілася іх павялічэнне з 220 тыс. чалавек (5 % ад насельніцтва 5-ці губерняў Заходняга краю) у 1858 г. да 241 тыс. — у 1897 г. (2,8 %).

У трэцім парagraфе другой главы аналізвецца адукацыйны ўзровень дваранства, яго веравызнанне і нацыянальная прыналежнасць. Даследаванне змяненняў, якія адбываліся ў дваранскім саслоўі Беларусі на этапе капіталізму, не дае адназначнага адказу аб іх сутнасці. Гэта таму, што натуральны працэс унутрысаслоўнага руху пастаянна парушаўся ўмяшаннем урадавых органаў, а ўплыў на яго аб’ектыўных і суб’ектыўных фактараў выключаў магчымасць праяўлення заканамернасцей развіцця.

Праўленнем умяшання ўрада ў дваранскі ўнутрысаслоўны працэс з’явіліся перш за ўсё шматлікія абмежаванні ў адносінах да мясцовых

ураджэнцаў і падтрымка выхадцаў з унутраных расійскіх губерняў. У сувязі з гэтым не выпадае прызнаць натуральным, што ў Беларусі ў 1897 г. мясцовыя ўраджэнцы сярод дваран складалі каля 80 %, а асабовыя і чыноўнікі і таго меней – 65 %. Ужо самім гэтым фактам уплыў дваранства на сацыяльна-эканамічныя і палітычныя працэсы ў краі штучна абмяжоўваўся.

Як і ўвогуле ў Расійскай імперыі, дваранства Беларусі на этапе капіталізму было побач са святарамі самым адукаваным саслоўем. Гэта з’яўлялася важнай перадумовай здзяйснення ім вызначальнай ролі ў фарміраванні грамадскай думкі, развіцці культуры, вызначэнні нацыянальнага абрысу краю. Адносна высокая адукаванасць дваранскага саслоўя з’явілася вынікам прамой падтрымкі з боку царскага ўрада, за якой стаялі перш за ўсё яго палітычныя інтарэсы. Аднак дваранства Беларусі каталіцкага веравызнання ў другой палове XIX ст. гэтай падтрымкі было пазбаўлена. Таму агульны паказчык адукацыйнага ўзроўню дваранства Беларусі на рубяжы XIX-XX стст. аказаўся ніжэйшы, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі.

Асаблівую складанасць дваранскага ўнутрысаслоўнага жыцця ў Беларусі выклікала яго размежаванне па канфесійнай прыкмеце на праваслаўную і каталіцкую часткі. У сваю чаргу ўрад выкарыстаў гэта, каб перанесці яго і на нацыянальную глебу. Падтрымка праваслаўных і абмежаванні католікаў з боку ўрада сталі прычынай таго, што доля патомных дваран-землеўласнікаў праваслаўнай і іншых канфесій павялічвалася, тады як католікаў заставалася нязменнай.

У той жа час ідэнтыфікацыя ўрадам канфесійнай і нацыянальнай прыналежнасці па прынцыпу: католік – значыць паляк, праваслаўны – рускі, стала прычынай скажэння паказчыкаў колькасці дваран – беларусаў. Між тым у сельскай мясцовасці яны складалі большасць. Сярод жа гарадскога наблітэту беларусы ў пачатку XX ст. складалі толькі 13 %. Гэта азначае, што гарады, дзе адбывалася фарміраванне буржуазнай нацыі, у Беларусі аказаліся амаль што без нацыянальнага наблітэту.

У трэцяй главе – “Гаспадарча-эканамічная дзейнасць дваранства Беларусі” раскрываецца дынаміка дваранскага землеўладання, характар земляробства, развіццё дваранска-памешчыцкай жывёлагадоўлі, дваранскае прамысловае прадпрыемства і працэс ўнутрысаслоўнага расслаення вышэйшага саслоўя.

У першым парagraфе трэцяй главы аналізуецца дваранскае землеўладанне ў Беларусі.

Асноўныя працэсы, якія ў ім адбываліся ў гэтыя гады, па свайму характару адпавядалі агульнарасійскім. У прыватнасці, як увогуле ў Расіі, так і ў Беларусі налядалася скарачэнне дваранскага і павялічэнне бессаслоўнага прыватнага землеўладання. Падала ўлада зямлі, павялічвалася ўлада грошай. Такім было ўздзеянне капіталізму на пазямельныя адносіны ў парэформеннай Расіі. Аднак ў Беларусі гэты працэс у значнай ступені дэфармаваўся і ўскладняўся ўмяшаннем царскага ўрада. Увядзенне абмежавальных законаў

адносна набыцця зямлі дваранамі каталіцкага веравызнання пасля паўстання 1863-1864 гг. штучна стрымлівала працэс яе мабілізацыі. Гэта азначае, што праблема дваранскага землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай пераўтварылася ў палітычную. Галоўнай мэтай царскага ўрада з'яўлялася насаджэнне тут рускага (праваслаўнага) землеўладання ў процілегласць польскаму (каталіцкаму).

Урадавыя абмежаванні пазямельных адносін у краі сталі прычынай таго, што ў Беларусі дваранскае землеўладанне скарацілася ў гэты перыяд у меншых памерах, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Калі ў Расіі з 1877 да 1905 г. скарачэнне складала 27,2 %, дык у Беларусі толькі 10,8 %. Канешне. У гэтым сказвалася і тое, што памешчыкі Беларусі больш паспяхова пераводзілі сваю гаспадарку на капіталістычныя рэйкі. Аднак галоўным было ўмяшанне ўлады ў працэсы, якія павінны былі самі пракладваць дарогу ў дваранскім землеўладанні.

Асаблівацю дваранскага землеўладання ў Беларусі парэформеннага перыяду з'яўлялася наяўнасць сервітутаў, цераспалосіцы, неакрэсленых адносін з асобнымі катэгорыямі сялянства. Гэта таксама стрымлівала працэс мабілізацыі зямлі, а разам з гэтым і развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Пераадоленне гэтых феадальных перажыткаў зацягнулася ў Беларусі не ў апошнюю чаргу з-за асобай палітыкі царскага ўрада ў дачыненні да дваранства каталіцкага веравызнання.

Стварэнне ў 80-я гады Дваранскага зямельнага банка і яго дзейнасць не ўнесла істотных змяненняў у працэс пераразмеркавання дваранскай зямлі, але надала яму больш цывілізаваны, уласцівы буржуазнаму грамадству, характар.

Такім чынам, дваранскае землеўладанне ў Беларусі на этапе капіталізму зведала важныя змяненні, сутнасць якіх у цэлым адпавядала агульнарасійскім. Разам з тым істотным было і ўмяшанне ў гэты працэс уладных органаў.

У другім параграфі трэцяй главы раскрываецца характар дваранскага земляробства.

У другой палове XIX — пачатку XX ст. яно атрымала далейшае пашырэнне і развіццё. Праяўлены большасцю дваран схільнасць і здольнасць да пераўтварэнняў у земляробстве на пачатках капіталізму сведчаць аб тым, што прычынай захавання перажыткаў феадалізму ў парэформенны перыяд была не сама па сабе наяўнасць дваранства, а перш за ўсё існаваўшая ў той час самадзяржаўная сістэма.

Дваране Беларусі ў цэлым паспяхова адказалі на выклік часу ў сувязі з крызісам збожжавай гаспадаркі і ў спецыяльны тэрміны перайшлі пераважна на вытворчасць малака і мяса. Для іх уласцівай была ўспрымальнасць да навін у агратэхніцы і агрыкультуры. Хаця і прынята лічыць, што дваране вымушаны былі пераходзіць да прымянення сельскагаспадарчых машын з-за звужэння магчымасцей выкарыстання сялянскай працы, на самой справе ўсё было значна складаней. Не будзе перабольшаннем, калі скажам, што значная частка дваран, а магнаты і ўвогуле ўсе, у сваёй земляробчай дзейнасці арыентаваліся перш за

ўсё на дасягненні заходніх краін. Яны вывучалі іх сельскагаспадарчы вопыт як у справе прымянення новай тэхнікі, так і ў галіне ўкаранення найноўшых дасягненняў агракультуры.

Увядзенне ў дваранскіх гаспадарках Беларусі шматпольнага севазвароту і пераход на вырошчванне пераважна тэхнічных культур былі не проста крокамі ад бязвыхаднага становішча, а вынікам разумення іх вялікай ролі ў працэсе сельскагаспадарчай вытворчасці. Сведчаннем з'яўляецца стварэнне дваранамі ў 80-я–90-я гады XIX ст. шырокай сеткі сельскагаспадарчых таварыстваў, якія ў Беларусі, у адрозненне ад Расіі, займаліся не навуковымі праблемамі, а распаўсюджваннем і практычным укараненнем найноўшых дасягненняў сельскай гаспадаркі.

На гэтай падставе ў парэформенныя гады наглядалася паступовая капіталізацыя прыватнаўласніцкага аграрнага сектара эканомікі. Гэты працэс праявіўся праз пашырэнне найму рабочай сілы, прымяненне палепшаных прылад працы і машын, пераход ад трохполля да шматпольнай сістэмы, павялічэнне ўдзельнай вагі тэхнічных культур і г. д. Усё гэта прывяло да значнага развіцця прадукцыйных сіл не толькі ў сельскай гаспадарцы, але і ў іншых галінах вытворчасці.

У трэцім параграфі трэцяй главы аналізуецца развіццё дваранска-памешчыцкай конегадоўлі, буйнарагатай жывёлагадоўлі, свіна-і авечкагадоўлі.

Развіццё памешчыцка-дваранскай жывёлагадоўлі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. напрамую было звязана з капіталістычнымі пераўтварэннямі ў тагачаснай сельскай гаспадарцы. Памешчыцкія гаспадаркі ў Беларусі не проста павялічвалі колькасць жывёлы, але і актыўна займаліся развядзеннем новых, больш прадукцыйных яе парод.

У прыватнасці, у конегадоўлі памешчыкі стварылі значную колькасць конных заводаў, праз якія забяспечвалі патрэбнасць краю ў палепшаных пародах коней. На гэтай падставе пароднасць коней паляпшалася не толькі ў памешчыцкіх, але і ў сялянскіх гаспадарках.

Значны ўклад памешчыцкія гаспадаркі Беларусі ўнеслі ў павелічэнне колькасці і паляпшэнне якасных характарыстык буйной рагатай жывёлы. З 1856 да 1911 г. яе колькасць павялічылася больш як у два разы. Разам з тым к канцу гэтага перыяду ў памешчыцкіх гаспадарках былі выведзены новыя пароды жывёлы, якія і па вазе і па выхадзе малака значна перавысілі папярэднія паказчыкі.

Сведчаннем прыстасавання памешчыцкай буйнарагатай жывёлагадоўлі да буржуазнай рыначнай эканомікі з'явілася набыццё ёю, пачынаючы з 80-х гадоў, гандлёва-прамысловага характару. Таму паўсюдна ствараліся адкормачныя пункты буйной рагатай жывёлы, чаму ў значнай ступені садзейнічала і наяўнасць у Беларусі вялікай колькасці бровараў. А пачынаючы з рубяжа 80—90-х гг., у памешчыцкіх гаспадарках высокімі тэмпамі пачала развівацца і малочна-таварная вытворчасць. Памешчыкі арганізавалі развядзенне замежных парод кароў, правядзенне селекцыйнай работы. Імі былі створаны міжгаспадарчыя кантрольныя саюзы. У сваю чаргу сельскагаспадарчыя таварыствы, членамі якіх ў асноўным

былі памешчыкі, арганізавалі школы і курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Для перапрацоўкі малочнай прадукцыі засноўваліся масларобчыя і сыраварныя заводы.

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на мяса-малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадаркі, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі ўвогуле, пашырэнню яе спецыялізацыі.

Усё гэта з'яўляецца сведчаннем таго, што памешчыцкая сельская гаспадарка ў Беларусі, і перш за ўсё яе жывёлагадоўчая галіна, на этапе капіталізму даволі паспяхова пераводзілася на рыначныя рэйкі. У сваю чаргу тая частка памешчыкаў (меншая па колькасці), якая не здолела гэта ажыццявіць, выбывала з сферы сельскай гаспадаркі і страчвала зямельную ўласнасць. Адсюль бачна палітычная скіраванасць марксісцка-ленінскай канцэпцыі аб рэакцыйнасці памешчыцкай гаспадаркі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. і неабходнасці яе ліквідацыі для забеспячэння прагрэсу сельскай гаспадаркі.

У чацвёртым параграфі трэцяй главы паказана прамысловая дзейнасць вышэйшага саслоўя. Дваранская прамысловасць Беларусі, як і Расіі, мела даволі працяглую гісторыю яшчэ да моманту скасавання прыгоннага права. Таму навуковае даследаванне яе развіцця на этапе капіталізму ўключала ў сябе, з аднаго боку, раскрыццё працэсу пераходу дваранскай прамысловасці ад феадальных да буржуазных прынцыпаў дзейнасці, а з другога — высвятленне яе ролі ў агульным працэсе станаўлення капіталістычнай прамысловасці ў парэформенны перыяд.

Прамысловае прадпрыемальніцтва і лясны гандаль дваранства Беларусі ў парэформенны перыяд у сацыяльна-эканамічным плане з'яўляліся адлюстраваннем агульнага працэсу пераўтварэння ўсёй дваранскай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля адмены прыгоннага права прамысловасць працягвала называцца дваранскай толькі па яе сацыяльнай прыналежнасці. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага характару, то яна амаль ва ўсім адпавядала рыначным патрабаванням. Гэта азначае, што ад феадальнага мінулага ў арганізацыі дваранскай прамысловасці ўвогуле нічога не засталася, а сама яна пераўтварылася ў капіталістычную. І гэта неабвержнае сведчанне таго, што дваранства ў парэформенны перыяд не з'яўлялася натуральным праціўнікам новага, буржуазнага ладу.

Іншая справа, што захаванне буйнамаштабнага дваранскага землеўладання стала прычынай парушэння прынцыпу роўнасці ўмоў буржуазнай канкурэнцыі ў прамысловай дзейнасці. Калі для новай буржуазіі сыравіна для прамысловасці з'яўлялася таварам, дык дваране ў шматлікіх выпадках з'яўляліся яе ўласнікамі. У сувязі з гэтым існуе палажэнне, што абмежаванасць вольнай канкурэнцыі і няроўнасць умоў доступу вытворцаў да сыравінных крыніц тармазіла развіццё буржуазнай прамысловасці. Аднак абгрунтаваных доказаў, што валоданне дваранскім саслоўем сыравіннымі

крыніцамі адмоуна ўплывала на агульны працэс прамысловага развіцця краю, не існуе.

Аналіз жа прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці дваранства Беларусі паказвае, што колькасць дваранскіх мануфактур і фабрык у другой палове XIX ст., хаця і нераўнамерна, але няўхільна павялічвалася. Прычым не толькі тых, якія былі звязаны з перапрацоўкай сельскагаспадарчай сыравіны, але і некаторых іншых галін. Напрыклад, па апрацоўцы шоўку, вытворчасці шкла, металаў, выпуску машын і інш. Значэнне гэтай дзейнасці праяўлялася не толькі праз пашырэнне выпуску прамысловай прадукцыі, але і праз тое, што на дваранскіх прадпрыемствах укаранялася новая тэхніка і тэхналогія, удасканальвалася арганізацыя працы і г.д.

Што тычыцца ўкладу дваранскай прамысловасці ў яе агульнае развіццё, то да самага пачатку XX ст. ёй належала пераважаючая роля і ў цэлым, і па большасці вядучых галін.

У пятым параграфі трэцяй главы паказаны працэс сацыяльнай дыферэнцыяцыі вышэйшага саслоўя. Унутрысаслоўнае рассяленне дваранства з'явілася вынікам перабудовы сацыяльна-эканамічных адносін дваранскай гаспадаркі на рыначных, капіталістычных пачатках. Таму натуральнымі з'яўляліся не толькі змяненні ў эканамічным становішчы асобных груп дваранства, але і фарміраванне ў яго асяроддзі структурных груп, якія былі ўласцівы класаваму буржуазнаму грамадству. У прыватнасці, буйное і буйнейшае дваранскае землеўладанне ў Беларусі ў парэформенны перыяд эвалюцыяніравала ў бок капіталізацыі, становілася падпрымальніцкім. Гэта праявілася як у пераходзе ад традыцыйнай збожжавай гаспадаркі да спецыялізаваных галін сельскагаспадарчай вытворчасці (мясамалочнай, конегадоўлі, авечагадоўлі, свінагадоўлі), так і ў пашыраным пераходзе да прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці. Такія дваране-землеўласнікі паступова пераўтвараліся ў клас буржуазных прадпрымальнікаў па зместу, хаця па форме заставаліся прадстаўнікамі феадальнага саслоўя. Тыя з зямельных дваран, якія не пераарыентаваліся ў новых эканамічных умовах, паступова страчвалі сваю ўласнасць і пераходзілі ў разрад наёмнай рабочай сілы ці вымушаны былі весці сялянскі вобраз жыцця. Можна з вялікай доляй верагоднасці канстатаваць, што на пачатку XX ст. уласнікамі зямлі былі толькі 65—80 тысяч дваран з сем'ямі, альбо 44—55 % ад іх агульнай колькасці*. Разам з тым гэта не азначае, што ўсе астатнія прадстаўнікі вышэйшага саслоўя трапілі ў разрад прадаўцоў сваёй рабочай сілы. Частка з іх з'яўлялася арандатарамі як зямлі, так і прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў,

* Сярэдняя дваранская сям'я складалася з 4-5 чал. У 1897 г. колькасць дваран з сем'ямі складала 148 тыс., а па пазямельнаму перапісу налічвалася прыблізна 16 тыс. землеўласнікаў.

некаторыя прысвяцілі сябе ваеннай ці грамадзянскай службе, жылі за кошт працэнтаў ад папярэдніх укладаў у банкі. Нязначная частка дваран знаходзілася пад апекай дваранскіх таварыстваў і г. д. У сувязі з адсутнасцю статыстыкі па гэтых катэгорыях безземельных прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя мы не ў стане вызначыць іх колькасць і рэальнае становішча, але асобныя фрагментарныя звесткі сустракаліся як у тагачасным перыядычным друку, так і ў афіцыйных дакументах.

З гэтага вынікае, што прыстасаванне дваранства да ўмоў і патрабаванняў буржуазнага грамадства адбывалася ў другой палове XIX ст. як у эканамічнай, так і сацыяльнай сферах. У Беларусі гэты працэс паскараўся ў сувязі з асобай палітыкай царскага ўрада ў адносінах да дваран-католікаў, якія складалі тут большасць саслоўя. Пад уздзеяннем гэтых працэсаў ад былога феадальнага аблічча, за выключэннем саслоўных прывілей дваран-некатолікаў, у пачатку XX ст. амаль нічога не засталася. Гэта азначае, што дваране становіліся састаўной часткай класавага буржуазнага грамадства

У чацвёртай главе – “Адносіны царызму да карпаратыўнай арганізацыі вышэйшага саслоўя. Дваранская дзяржаўная служба” раскрываецца палітыка царскіх улад да саслоўнага дваранскага самакіравання, дзяржаўнай службы вышэйшага саслоўя ў краі.

У першым параграфі чацвёртай главы даецца аналіз палітыкі царскіх уладаў у адносінах да карпаратыўнай арганізацыі вышэйшага саслоўя.

Стварэнне дваранскай карпаратыўнай арганізацыі абумоўлівалася як сацыяльна-эканамічнымі, так і палітычнымі інтарэсамі гэтага саслоўя. Яна давала магчымасць удзелу вышэйшага саслоўя ў справах мясцовага кіравання, спрыяла фарміраванню пэўных элітарных поглядаў і пачуццяў у асяроддзі дваранства, павышэнню яго культуры і адукацыі, кансалідацыі намаганняў і памкненняў у адстойванні сваіх саслоўных інтарэсаў. Аднак у арганізацыйным і палітычным плане гэта было аморфнае ўтварэнне.

У Беларусі ў другой палове XIX ст. дзейнасць дваранскай карпарацыі фактычна была паралізавана адміністрацыйным умяшаннем царскай улады. Замена выбарнасці адміністрацыйным прызначэннем на кіруючыя пасады губернскага і павятовага дваранскага самакіравання разбурала саму яго ідэю. Будучы пастаўленай пад жорсткі кантроль, дваранская карпарацыя ў Беларусі пераўтварылася ў элемент мясцовай адміністрацыі. Гэтаму яшчэ больш спрыяла і тое, што губернскімі і павятовымі прадвадзіцелямі дваранства ў краі прызначаліся ў большасці сваёй выхадцы з цэнтральных губерняў Расіі.

Адноўны ўплыў на дзейнасць карпарацыі аказвала размежаванне дваранства ў Беларусі па нацыянальна-рэлігійнай прыкмеце. Яе вынікам з’яўлялася ўшчамленне правоў і прывілеяў дваран-католікаў, якія амаль поўнасю выціскаліся з удзелу ў дваранскім самакіраванні. Гэта азначае, што дваранства Беларусі, хаця і заставалася вядучым саслоўем у другой палове XIX ст., аднак толькі нязначная частка была апорай самадзяржаўя.

Апазіцыйнасць большай часткі дваранства каталіцкага веравызнання Паўночна-Заходняга краю да царскай улады стала прычынай таго, што палітыка царызму ў адносінах да дваранскага карпаратыўнага самакіравання ў краі пасля 1863 г. характарызувалася непаслядоўнасцю тактычных прыёмаў. Гэта тлумачылася як унутраным, так і знешнепалітычным становішчам, а таксама пазіцыяй тых ці іншых генерал-губернатораў. Разам з тым генеральная лінія палітыкі ўрада ў гэтым пытанні на працягу ўсяго разглядаемага перыяду вытрымлівалася цвёрда і ўпэўнена.

У другім параграфі чацвёртай главы паказаны адносіны самадзяржаўя да дзяржаўнай службы дваран у Беларусі.

У парэформенны перыяд урад праводзіў палітыку адлучэння дваран рымска-каталіцкага веравызнання ад дзяржаўнай службы ў Паўночна-Заходнім краі. Вакантныя месцы замяшчаліся выхадцамі з унутраных губерняў Расіі, якія ў асноўным былі разначынцамі, не ведалі мясцовай спецыфікі. У край іх прываблівалі высокае жалаванне і больш хуткі шлях атрымання павышанага класу пасады, ордэны, а гэта служыла гарантам атрымання тытула асабовага ці патомнага двараніна. Палітыка царскага ўрада прывяла да таго, што сярод прадстаўнікоў адміністрацыйнага апарату краю не складалася нацыянальная, служыла інтэлігенцыя як носьбіт нацыянальна-дзяржаўнай ідэі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

1. Да 1917 г. Расійская імперыя захавала ў сацыяльна-юрыдычным плане ўсе саслоўныя інстытуты, якія склаліся яшчэ ў феадальную эпоху. Падзел грамадства на саслоўі замацоўваў за кожным з іх пэўныя прывілеі і абавязкі. Асноўнымі саслоўямі ў імперыі былі дваране, праваслаўнае духавенства, ганаровыя грамадзяне, купцы, мяшчане і сяляне. Самым прывілеяваным з іх было дваранства.

Саслоўная ўстойлівасць расійскага дваранства вызначалася не толькі падтрымкай яго з боку ўрада, але і ў большай меры таму, што яно ніколі не было замкнутай кастай. Папаўненне дваранскага саслоўя на падставе спадчыннасці спалучалася з уваходжаннем у яго склад прадстаўнікоў іншых саслоўяў, якія дабіваліся пэўнага класа на ваеннай ці грамадзянскай службе ці мелі значныя заслугі перад дзяржавай. У гэтых умовах саслоўе папаўнялася не толькі колькасна, але і якасна.

Само па сабе вышэйшае саслоўе Расійскай імперыі юрыдычна было неаднародным. Яно падзялялася на дзве асноўныя страты – патомнае і асабовае. У сваю чаргу патомнае дваранства складалася з 6-ці разрадаў у залежнасці ад спосабаў яго атрымання. У параўнанні з унутранымі губернямі імперыі ў Беларусі значная доля прыпадала на сапраўдных дваран (1-шы разрад) і старажытныя роды – 6-ты разрад. Да першага разраду адносіліся тыя, што доказалі сваю прыналежнасць да вышэйшага саслоўя. Вялікая ўдзельная вага

сярод патомнага дваранства старажытных родаў тлумачыцца тым, што інстытут дваранства ў Рэчы Паспалітай склаўся значна раней, чым у Расіі.

Асабовае дваранства з'яўлялася адной з важнейшых крыніц папаўнення патомнага дваранства. Асабовыя дваране карысталіся значна меншымі прывілеямі ў параўнанні з патомнымі. Яны толькі фармальна ўваходзілі ў склад карпаратыўнай арганізацыі, не запісваліся ў дваранскія радаслоўныя кнігі, дваранства не перадавалася іх дзецям у спадчыну і г.д. У асноўным гэта былі чыноўнікі ці афіцэры ніжніх чыноў.

У адрозненне ад расійскіх губерняў у Беларусі было неістотным папаўненне патомнага дваранства за кошт асабовых з ліку мясцовых жыхароў. Гэта тлумачыцца тым, што для прадстаўнікоў рымска-каталіцкага веравызнання практычна забаранялася грамадзянская і ваенная служба ў краі.

У Беларусі ў адрозненне ад унутраных губерняў Расіі існавала і трэцяе падраздзяленне дваранства – “быўшая польская” шляхта. Звычайна гэта былі дробназемельныя ці абезземеленыя асобы вышэйшага саслоўя Рэчы Паспалітай, якія юрыдычна не змаглі даказаць сваё высокае паходжанне. Практычна гэта катэгорыя прыпыніла сваё існаванне з 1865 г., але фактычна шляхта, як асобы сацыяльны феномен, да рэвалюцыі не была ліквідавана [18].

2. На дынаміцы колькаснага складу вышэйшага саслоўя Беларусі ў другой палове XIX- пачатку XX ст. сказаліся ўнутрыпалітычныя падзеі як у Паўночна-Заходнім краі, так і ў імперыі ўвогуле. Буржуазныя рэформы ў Расіі праводзіліся “зверху” і ў некаторай меры з улікам інтарэсаў дваранства. Але бессаслоўны характар рэформ значна звужыў кола прывілеяў дваранства. Яно вымушана было прыстасоўвацца да новых умоў жыцця. У сувязі з гэтым значная частка вышэйшага саслоўя цэнтральных губерняў Расіі сваі надзеі на будучыню па-ранейшаму звязвала з царскім урадам. Што тычыцца дваранства Беларусі, то яно ў сваёй большасці, асабліва рымска-каталіцкага веравызнання, успрыняла рэформы другой паловы XIX ст. і першую буржуазна-дэмакратычную рэвалюцыю як магчымасць адраджэння былой Рэчы Паспалітай. Гэта з'явілася асновай яго духоўнай стойкасці і прывязанасці да сваіх маёнткаў.

Паражэнне паўстання 1863–1864 гг. істотна паўплывала на колькасць патомных дваран у 5-ці заходніх губернях. З 1863 да 1867 г. яна паменшылася амаль напалову. Але ў наступным наглядаўся колькасны рост вышэйшага саслоўя. Ужо ў 1897 г. яно складала 205 тыс. чал. супраць 122 тыс. чал. у 1867 г. Разам з тым яго доля ў складзе ўсяго насельніцтва краю паступова скарачалася. Адной з прычын гэтага была палітыка царызму па “разбору шляхты” і шырокамаштабных рэпрэсій у дачыненні да дваранства рымска-каталіцкага веравызнання. Але, нягледзячы на гэтыя акцыі, працэнт патомных дваран у краі адносна ўсяго насельніцтва заставаўся высокім. Так, напрыканцы XIX ст. ён быў роўны 2,4 %, а ў Еўрапейскай Расіі – толькі 0,9 %. Аб здольнасці патомнага дваранства Беларусі прыстасавацца да новых умоў жыцця сведчыць факт

павелічэння ў яго асяроддзі колькасці гарадскіх жыхароў. У 1858 г. яны складалі каля 10 %, а ў 1913 г. – каля 25 %.

Павелічэнне колькасці асабовых дваран у Беларусі ў адзначаны перыяд мела тую адметную асаблівасць, што гэта адбывалася ў асноўным за кошт выхадцаў з расійскіх губерняў, а тэмпы прыросту саступалі агульнарасійскім паказчыкам больш чым у 2 разы. Да таго ж пераважна большасць асабовых дваран і класных чыноўнікаў пражывала ў гарадах [1, 6].

3. Аналіз якасных змяненняў у складзе вышэйшага саслоўя Беларусі перыяду капіталізму не дазваляе выявіць заканамернасці гэтых працэсаў і іх сутнасць. Гэта тлумачыцца тым, што натуральны працэс унутрысаслоўнага руху пастаянна парушаўся дзеяннямі царскіх урадавых органаў у краі. Праўленнем гэтага з'явіліся перш за ўсё шматлікія абмежаванні ў адносінах да мясцовых ураджэнцаў і падтрымка выхадцаў з расійскіх губерняў. У сувязі з гэтым не выпадае прызнаць натуральным, што ў Беларусі ў канцы XIX ст. мясцовыя ўраджэнцы сярод патомных дваран складалі каля 80 %, а асабовыя і класныя чыноўнікі і таго менш – 65 %. Ужо самім гэтым фактам уплыў дваранства на палітычныя і сацыяльна-эканамічныя працэсы ў краі штучна абмяжоўваўся.

Дваранства Беларусі побач са святарамі было самым адукаваным саслоўем. Гэта з'яўлялася важнай перадумовай здзяйснення ім вызначальнай ролі ў фарміраванні грамадскай думкі, развіцці культуры, вызначэнні нацыянальнага абрысу краю. Адносна высокая адукаванасць дваранства з'явілася вынікам прамой падтрымкі з боку царскага ўрада, за якой стаялі перш за ўсё яго палітычныя інтарэсы. Аднак вышэйшае саслоўе Беларусі каталіцкага веравызнання ў другой палове XIX ст. гэтай падтрымкі было пазбаўлена. Таму агульны паказчык адукацыйнага ўзроўню дваранства Беларусі на рубяжы XIX–XX стст. аказаўся ніжэйшым, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Гэта адмоўна паўплывала і на фарміраванне нацыянальнай інтэлігенцыі, якая магла б падняцца вышэй сваіх класавых інтарэсаў.

Дваранства Беларусі адзначанага перыяду было неаднародным па канфесійнай прыналежнасці. Яно падзялялася на дзве асноўныя часткі – праваслаўную і каталіцкую. Царскі ўрад выкарыстаў гэта, каб перанесці яго і на нацыянальную глебу. Беларускае дваранства штучна падзялілі на рускіх і палякаў. Геапалітычнае становішча Беларусі з'яўлялася разменнай картай у міжнароднай палітыцы еўрапейскіх дзяржаў і Расіі. Таму беларускае дваранства каталіцкага веравызнання ў сваёй большасці рабіла стаўку на аднаўленне Рэчы Паспалітай, а праваслаўная – прапагандавала ідэю адзінай і непадзельнай Расійскай імперыі. У сувязі з гэтым толькі нязначная частка беларускага дваранства была прыхільніцай краёвай ідэі

У той жа час штучная ідэнтыфікацыя ўрадам канфесійнай і нацыянальнай прыналежнасці дваранства па прынцыпу: католік – значыць паляк, праваслаўны – рускі стала прычынай скажэння колькасці дваран-беларусаў. Між тым у сельскай мясцовасці патомныя дваране-беларусы складалі большасць – 60,3 %.

Сярод жа гарадскога вышэйшага саслоўя на долю беларусаў у канцы XIX ст. прыпадала толькі 13 %. Гэта азначае, што гарады, дзе праходзілі асноўныя працэсы фарміравання буржуазнай нацыі, у Беларусі аказаліся амаль што без нацыянальнага наблітэту [1, 2, 4, 8, 11, 13, 14, 18, 19, 21, 24].

4. Вышэйшае саслоўе ў перыяд капіталізму адыгрывала значную ролю ў эканоміцы Беларусі. Асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці ў парэформенныя гады з'яўлялася зямля. У выніку скасавання прыгону яна фармальна становілася аб'ектам свабоднай куплі-продажу.

Падводзячы вынікі аналізу эвалюцыі дваранскага землеўладання ў Беларусі, неабходна адзначыць, што асноўныя працэсы, якія тут адбываліся ў адзначаны час, па свайму характару адпавядалі агульнарасійскім. У прыватнасці, у Беларусі, як і ўвогуле ў Расіі, наглядалася скарачэнне дваранскага і павелічэнне бессаслоўнага прыватнага землеўладання. Зямля ўсё больш становілася аб'ектам куплі-продажу. Аднак у Беларусі гэты працэс у значнай ступені быў дэфармаваны пад уздзеяннем палітыкі царызму ў краі. Увядзенне абмежавальных законаў адносна набыцця зямлі дваранамі рымска-каталіцкага веравызнання і яўрэямі штучна стрымлівала працэс яе мабілізацыі. Гэта значыць, што праблема землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай пераўтварылася ў палітычную. Галоўнай мэтай царызму з'яўлялася ўмацаванне тут сваіх пазіцый праз насаджэнне рускага землеўладання.

Урадавая пазямельная палітыка ў краі прывяла да таго, што аб'ектыўнае скарачэнне дваранскага землеўладання ў Беларусі адбывалася ў значна меншых памерах, чым у расійскіх губернях. Відавочна, гэта было і адлюстраваннем таго, што памешчыкі краю больш паспяхова прыстасаваліся да новых капіталістычных адносін.

Зямельныя мабілізацыйныя працэсы ў Беларусі стрымліваліся таксама наяўнасцю вялікай колькасці маяратаў, сервітутаў, цераспалосіцы, неакрэсленых пазямельных адносін памешчыкаў з сялянамі і іншымі катэгорыямі землеўладальнікаў. Пераадоленне гэтых феадальных перажыткаў зацягнулася ў Беларусі на неапраўдана доўгі тэрмін, што стрымлівала развіццё капіталізму як у памешчыцкай, так і сялянскай гаспадарках.

Стварэнне Дваранскага пазямельнага банка і дзейнасць яго аддзяленняў у Беларусі не ўнесла істотных змяненняў у працэс пераразмеркавання дваранскага землеўладання, таму што банк абслугоўваў толькі дваран рускага паходжання. Разам з тым дзейнасць банка надала зямельным мабілізацыйным працэсам больш цывілізаваны, уласцівы буржуазнаму грамадству, характар [1, 3, 5, 10, 11, 13].

5. У парэформенны перыяд традыцыйнай галіной сельскагаспадарчай вытворчасці заставалася земляробства. У першыя два дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону дваранска-памешчыцкае земляробства ў Беларусі апынулася ў стане глыбокага крызісу. Гэта было выклікана як агульнымі наступствамі рэформы 1861 г., так і рэпрэсіўнай палітыкай царызму пасля паўстання 1863-1864 гг. у дачыненні да дваран рымска-каталіцкага

веравызнання. Аднак з цягам часу, нягледзячы на адмоўнае ўздзеянне аграрнага крызісу 80–90-х гадоў, памешчыцкая гаспадарка паступова прыстасоўвалася да капіталістычных адносін. Праяўленыя большасцю дваран схільнасць і здольнасць да пераўтварэнняў у земляробстве на пачатках капіталізму сведчаць аб тым, што прычынамі захавання перажыткаў феадальзму ў парэформенны перыяд была не сама па сабе наяўнасць дваран-памешчыкаў, а перш за ўсё існаваўшая ў той час самадзяржаўная сістэма ўлады.

Дваране Беларусі ў цэлым паспяхова адказалі на выклік часу. Для іх уласцівай была ўспрымальнасць да навін у агра-тэхніцы і агрыкультуры. Хаця ў савецкай гістарыяграфіі было прынята лічыць, што дваране вымушаны былі пераходзіць да прымянення сельскагаспадарчых машын і новай тэхнікі з-за звужэння магчымасцей выкарыстання імі сялянскай працы, на самай жа справе ўсё было не так адназначна. Не будзе перабольшваннем, калі скажам, што значная частка дваран, а латыфундысты і ўвогуле ўсе, у сваёй земляробчай дзейнасці арыентаваліся перш за ўсё на перадавы вопыт заходніх краін. Мэта – падняць даходнасць сваіх гаспадарак, а не проста эканамічна выжыць. Таму для канца XIX – пачатку XX ст. для дваранска-памешчыцкіх эканомій было характэрна не толькі прымяненне новай сельскагаспадарчай тэхнікі, але і ўвядзенне шматпольных севазваротаў, пераход на вырошчванне пераважна тэхнічных культур, травасеянне і г.д. [1, 16].

6. Важнай галіной дваранска-памешчыцкай сельскагаспадарчай вытворчасці з'яўлялася жывёлагадоўля. Вынікі даследвання паказваюць, што жывёлагадоўля ў другой палове XIX – пачатку XX ст. напрамую была звязана з капіталістычнымі пераўтварэннямі ў сельскай гаспадарцы. Памешчыкі Беларусі паступова пераходзілі ад экстенсіўнай да інтэнсіўнай жывёлагадоўлі. Яны не проста павялічвалі колькасць жывёлы ў сваіх гаспадарках, але і актыўна займаліся развядзеннем палепшаных яе парод.

У прыватнасці, у конегадоўлі памешчыкі стварылі значную колькасць конных заводаў, праз якія забяспечвалі патрэбнасці краю ў палепшаных, пераважна замежных, пародах коней. Гэта дало магчымасць удасканаліць і якасць мясцовых парод коней. Іх выкарыстоўвалі ў якасці цяглавай сілы для новых сельскагаспадарчых машын і механізмаў, якія не мелі рухавікоў.

Значны ўклад памешчыцкіх гаспадаркі Беларусі ўнеслі і ў павелічэнне колькасці і паляпшэнне якасных характарыстык буйной рагатай жывёлы. З канца XIX ст. у некаторых памешчыцкіх гаспадарках наглядалася актыўная селекцыйная работа па паляпшэнню беларуска-літоўскай пароды кароў шляхам скрэшчвання з лепшымі замежнымі пародамі. У выніку павялічыліся як вага жывёлы, так і выхад малака.

Сведчаннем прыстасавання памешчыцкай буйнарагатай жывёлагадоўлі да рыначнай эканомікі з'явілася набыццё ёю гандлёва-прадпрымальніцкага характару. У эканоміях ствараліся адкормачныя пункты, чаму ў значнай ступені садзейнічала і наяўнасць вялікай колькасці бровараў. З 80-х гадоў у памешчыцкіх гаспадарках даволі высокімі тэмпамі пачала развівацца і малочна-

таварная жывёлагадоўля. Гэта патрабавала забеспячэння яе высокім навуковым і практычным вопытам. Таму актыўна праводзілася селекцыйная работа, ствараліся міжгаспадарчыя кантрольныя саюзы. У сваю чаргу сельскагаспадарчыя таварыствы, членамі якіх у асноўным былі памешчыкі, арганізавалі школы і курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Для перапрацоўкі малочнай прадукцыі засноўваліся масларобчыя і сыраварныя заводы.

Арыентацыя на мяса-малочную вытворчасць спрыяла павышэнню таварнасці сельскай гаспадаркі, паглыбленню яе інтэнсіфікацыі і спецыялізацыі, далейшаму развіццю ўнутранага і знешняга гандлю.

Усё гэта сведчанне таго, што дваранска-памешчыцкая сельская гаспадарка ў Беларусі, і перш за ўсё яе жывёлагадоўчая галіна, даволі паспяхова пераводзілася на рыначныя рэйкі. У сваю чаргу, частка памешчыкаў, якая не здолела гэта ажыццявіць, выбывала з сферы сельскагаспадарчай вытворчасці і страчвала зямельную ўласнасць. Гэта абвяргае ленінскую канцэпцыю аб рэакцыйнасці памешчыцкай гаспадаркі як носбіта перажытачных форм гаспадарання ў другой палове XIX – пачатку XX ст. і неабходнасці яе ліквідацыі для забеспячэння прагрэсу сельскагаспадарчай вытворчасці. Якраз наадварот, менавіта на базе перадавых памешчыцкіх гаспадарак у савецкія часы засноўваліся першыя камуны і кааператывы. Таму разбурэнне памешчыцкіх эканомій з'явілася крокам не наперад, а назад [1, 7, 9, 12, 17].

7. Адным з важных накірункаў гаспадарчай дзейнасці дваран (у першую чаргу зямельных) было прамысловае прадпрымальніцтва, гандаль лесам і лесаматэрыяламі. Гэта сфера дзейнасці ў парэформенны перыяд з'явілася адлюстраваннем агульнага працэсу пераўтварэння ўсёй дваранскай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля скасавання прыгону прамысловасць працягвала называцца дваранскай толькі па форме. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага зместу, то яна амаль ва ўсім адпавядала рыначным патрабаванням. Гэта азначае тое, што ад феадальнага мінулага ў арганізацыі і функцыяванні дваранскай прамысловасці ўвогуле нічога не засталася, а сама яна пераўтварылася ў капіталістычную. І гэта неабвержае сведчанне таго, што дваранства ў парэформенны перыяд не з'яўлялася натуральным праціўнікам новага, буржуазнага ладу.

Аналіз прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці дваранства Беларусі паказвае, што колькасць дваранскіх мануфактур, фабрык і заводаў у другой палове XIX – пачатку XX ст. нераўнамерна, але няухільна павялічвалася. Прамысловы пераварот закрануў практычна ўсе галіны дваранскай прамысловасці. Машынная тэхніка і новыя тэхналогіі спрыялі пашырэнню выпуску прадукцыі, фарміраваўся новы клас буржуазнага грамадства – фабрычна-заводскі пралетарыят. Сам жа дваранін-прамысловец становіўся прамысловым буржуа [1, 15, 22].

8. Капіталізацыя дваранскай сельскагаспадарчай і прамысловай вытворчасці садзейнічала не толькі развіццю прадукцыйных сіл у эканоміцы Беларусі, але і сацыяльнаму расслаенню вышэйшага саслоўя.

Дваране, якія прыстасаваліся да новых умоў гаспадарання, паступова пераўтвараліся ў буржуазных прадпрымальнікаў па свайму зместу. Тыя ж, якія не вытрымалі іспыт часам, папаўнялі шэрагі пралетарыяў і паўпралетарыяў.

У Беларусі гэта паскаралася і асобай палітыкай царскага ўрада ў дачыненні да дваран-католікаў, якія складалі ў краі большасць саслоўя. Пад уздзеяннем гэтых працэсаў ад былога феадальнага аблічча, за выключэннем некаторых прывілеяў прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя рускага паходжання, у дваран ужо ў пачатку XX ст. амаль нічога не засталася. Гэта азначае, што яны становіліся складовай часткай класавага буржуазнага грамадства [1].

9. “Даравальная грамата” 1785 г. задаволіла большасць вышэйшага саслоўя ў сувязі з тым, што яна адпавядала яго поглядам на волю і свабоду. Акрамя волі дваранства атрымала права ствараць у кожным павеце і губерні дваранскія таварыствы і рэгулярна праводзіць дваранскія сходy. Яшчэ да рэформ 1860-х гадоў кожнае дваранскае таварыства ўяўляла сабой пэўны элемент грамадзянскай супольнасці. Таварыствы з’яўляліся аўтаномным ад улады згуртаваннем вольных грамадзян з сваёй арганізацыяй, праз якую яны маглі ўплываць нават на палітыку ўрада. Палітычныя падзеі пачатку 1860-х гадоў у Паўночна-Заходнім краі прывялі да ліквідацыі выбарных органаў дваранскага самакіравання, а гэта значыць – зачаткаў парламентарызму, няхай сабе і саслоўнага. На працягу ўсяго разглядаемага перыяду палітыка царызму ў адносінах да дваранскага карпаратыўнага самакіравання ў краі характарызавалася непаслядоўнасцю тактычных прыёмаў. Разам з тым генеральная лінія вытрымлівалася цвёрда і ўпэўнена. Яна была скіравана на аслабленне сепаратызму вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання [1, 20].

10. Гэта палітыка наглядна праявілася і ў адносінах да замяшчэння пасадак дваранамі на дзяржаўнай службе ў краі. У якасці чыноўнікаў ў Беларусі ў асноўным служылі выхадцы з цэнтральных губерняў імперыі. Асабліва гэта тычылася вышэйшых пасадак і органаў кіравання, якія непасрэдна абслугоўвалі інтарэсы мясцовага насельніцтва. Беларускае дваранства, звычайна рымска-каталіцкага веравызнання, амаль не дапускалася да дзяржаўнай службы ў краі. Яно магло рэалізаваць свае здольнасці толькі за межамі Беларусі. У сувязі з гэтым палітыка царскага ўрада прывяла да таго, што ў асяроддзі чыноўніцтва не склалася нацыянальная служба інтэлігенцыя як носьбіт нацыянальна-дзяржаўнай ідэі [1, 11, 13, 23].

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

1. Жытко А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861-1914 гг. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2003. – 233 с.

2. Жытко А.П. Нацыянальны склад дваранства Беларусі па выніках Першага ўсерасійскага перапісу намельніцтва: Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск, 3–5 лютага 1993 года: Тэзісы дакладаў і паведамленняў: У 2-х ч. – Ч. 1. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1993. – С. 128–130.
3. Жытко А.П. Некаторыя пытанні дваранскага землеўладання на Беларусі (другая палова XIX– пачатак XX стагоддзя)// Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для студэнтаў гістарычных факультэтаў/ Пад рэдакцыяй В.М. Фаміна, У.В. Тугая. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1994. – С. 36–44.
4. Жытко А.П. Адукацыйны узровень дваранства Беларусі ў канцы XIX ст.// Весці БДПУ. – 1996. – № 4. – С. 132–138.
5. Жытко А.П. Палітыка самадзяржаў па абмежаванню землеўладання дваран-католікаў на Беларусі. 1861–1914 гг.// Гісторыя: праблемы выкладання. – 1997. – Вып. 1. – С. 32–44.
6. Жытко А.П. Колькасны склад дваранства Беларусі (1861–1914 гг.)/ Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі / Пад рэдакцыяй М.І. Мініцкага, У.В. Тугая, В. М. Фаміна. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1997. – С. 60–70.
7. Жытко А.П. Развіццё дваранскай конегадоўлі ў Беларусі (1861–1914 гг.) // Пытанні гісторыі, метадалогіі і методыкі выкладання: 36. навук. арт. / Пад рэдакцыяй Л.Н. Ціханава і інш. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1998. – С. 78–86.
8. Жытко А.П. Канфесійны склад дваранства Беларусі (1861–1914 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 3. – С. 74–82.
9. Жытко А.П. Развіццё дваранска-памешчыцкай авечкагадоўлі на Беларусі. 1861–1914 гг. // Весці БДПУ імя М. Танка. – 1999. – № 3. – С. 114–120.
10. Жытко А.П. Дзеінасьць Дваранскага зямельнага банка ў Беларусі па падтрымцы дваранскага землеўладання. 1886–1914 гг. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 27 сакавіка 1999 г.: У 2-х ч. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1999. Ч. 1. – С. 33–35.
11. Жытко А.П. Палітыка царызму у адносінах да дваран-католікаў на Беларусі.//XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў: матэрыялы беларуска-польскай навуковай канферэнцыі Мінск, 20–21 лістапада 2000 г. / Пад рэдакцыяй У.М. Міхнюка і інш. – Мінск – Warszawa. – С. 37–53.
12. Жытко А.П. Развіццё малочна-таварнай гаспадаркі ў дваранска-памешчыцкіх маёнтках. 1861–1914 гг.// Весці БДПУ імя М. Танка. 2000. – № 4. – С. 111–120.

13. Anatol Zytko. Polittika rosyjska wobec szlachty białoruskiej w latach 1861–1914 // Europa nie prowincjonalna / Pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa / Londyn. – S. 550–560 (на польській мові). S. 1346–1385 (на англійській мові).
14. Жытко А.П. Становішча дваран-католикаў Беларусі. 1861-1914 гг. // Праблемы нацыянальнай свядомасці польскага насельніцтва Беларусі: Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі (Гродна, 16–18 лістапада 2001 г.) // Гродна: Выдавецтва ГДУ імя Я. Купалы, 2001. – С. 46–50.
15. Жытко А.П. Гандаль лесам у дваранска-памешчыцкіх гаспадарках Беларусі. 1861-1914 гг. // Гісторыя: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю БДПУ імя М. Танка. Мінск, 25 кастрычніка 2002 г. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2002. – С. 11–12.
16. Жытко А.П. Развіццё бульбаводства ў прыватнаўласніцкіх гаспадарках Беларусі. 1861-1914 гг. // Гісторыя: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю БДПУ імя М. Танка. Мінск, 25 кастрычніка 2002 г. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2002. – С. 13–16.
17. Жытко А.П. Развіццё дваранска-памешчыцкай свінагадоўлі ў Беларусі // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2002. – № 1. – С. 133–137.
18. Жытко А.П. Да пытання аб “разборы” шляхты на Беларусі ў XIX ст. // Весці БДПУ імя М. Танка. – 1998. – № 1. – С. 70–77.
19. Жытко А.П. Размеркаванне дваранства Беларусі па нацыянальнасці і месцы нараджэння // . Весці БДПУ імя М. Танка. – 2002. – № 1. – С. 141–148.
20. Жытко А.П. Палітыка царызму ў адносінах да карпаратыўнай арганізацыі дваранства Беларусі. 1861-1914 гг. // Айчынная і сусветная гісторыя: У 2-х ч. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2002 – Ч. 2. – С. 46–52.
21. Жытко А.П. Этнічны склад дваранства Беларусі. 1861-1914 гг. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навуковай канферэнцыі. Мінск, 6-7 снежня 2001 г. – Мн., 2002. – С. 71–74.
22. Жытко А.П. Развіццё дваранска-памешчыцкай прамысловасці. 1861–1914 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 2. – С. 74–80.
23. Жытко А.П. Адносіны царызму да дзяржаўнай службы дваран Беларусі (1861–1914) // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2003. – № 2. – С. 3–9.
24. Жытко А.П. Гістарыяграфія гісторыі дваранства Беларусі перыяду капіталізму // Гістарычнае самасазнанне – важнейшая ўмова фарміравання настаўнікаў XXI стагоддзя: 36 навук. пр. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2003. – С. 21–38.

РЭЗЮМЭ

Жытко Анатолій Паўлавіч

Дваранства ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг.

Ключавыя словы: дваранства, сацыяльна-эканамічнае жыццё, Беларусь, капіталізм, шляхта, веравызнанне, нацыянальнасць, зямля, земляробства, жывёлагадоўля, прамысловасць, расслаенне, карпарацыя, палітыка, служба.

Аб'ект даследавання – галоўныя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя працэсы ў Беларусі ў перыяд станаўлення і развіцця буржуазнага грамадства.

Прадмет даследавання – дваранства ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі з 1861 г. да пачатку Першай сусветнай вайны.

Мэта даследавання – усебаковае, навукова-абгрунтаванае вызначэнне гістарычнай ролі і месца вышэйшага саслоўя Беларусі ў сацыяльна-эканамічным развіцці краю ў перыяд капіталізму.

Метадалогія даследавання – дысертацыйнае даследаванне грунтуецца на прынцыпах гістарызму, аб'ектыўнасці і аксіялагічным падыходзе. У рабоце выкарыстаны агульнанавуковыя і канкрэтна-гістарычныя метады.

Навізна атрыманых вынікаў вызначаецца новымі метадалагічнымі падыходамі, якія дазволілі ўпершыню ў айчынным гістарыяграфіі правесці комплексны аналіз дваранства Беларусі як сацыяльнага феномена ва ўзаемасувязі з яго гаспадарчай дзейнасцю. Пры гэтым навукова аспрэчваюцца асобныя палажэнні савецкай гістарыяграфіі аб рэакцыйнасці дваранства на этапе капіталізму, аб ім як сацыяльнай апоры самадзяржаўнай улады. Паказана палітыка царызму па асноўных напрамках жыццядзейнасці розных катэгорый вышэйшага саслоўя краю. Выкарыстанне новых крыніц дазволіла паказаць рэальную ролю і месца дваранства ў гісторыі Беларусі перыяду капіталізму.

Атрыманыя вынікі могуць выкарыстоўвацца ў далейшых навуковых распрацоўках. Навуковая рэнтабельнасць дысертацыі можа рэалізавацца праз выкарыстанне атрыманых вынікаў пры падрыхтоўцы манаграфій, падручнікаў і навукова-метадычных распрацовак, а таксама пры падрыхтоўцы лекцый і правядзенні семінарскіх заняткаў па курсах “Гісторыя Беларусі”, “Эканамічная гісторыя Беларусі”, “Сацыяльная гісторыя Беларусі”.

РЕЗЮМЕ

Житко Анатолий Павлович

Дворянство в социально-экономической жизни Беларуси
периода капитализма. 1861-1914 гг.

Ключевые слова: дворянство, социально-экономическая жизнь, Беларусь, капитализм, шляхта, вероисповедание, национальность, земля, земледелие, животноводство, промышленность, расслоение, корпорация, политика, служба.

Объект исследования – основные социально-экономические и политические процессы в Беларуси в период становления и развития буржуазного общества.

Предмет исследования – дворянство в социально-экономической жизни Беларуси с 1861 до начала Первой мировой войны.

Цель исследования – всестороннее, научно-обоснованное определение исторической роли и места высшего сословия Беларуси в социально-экономическом развитии края в период капитализма.

Методология исследования – диссертационное исследование базируется на принципах историзма, объективности и аксиологическом подходе. В работе использованы общенаучные и конкретно-исторические методы.

Новизна полученных выводов определяется новыми методологическими подходами, которые позволили впервые в отечественной историографии провести комплексный анализ дворянства Беларуси как социального феномена во взаимосвязи с его хозяйственной деятельностью. При этом научно оспариваются отдельные положения советской историографии о реакционности дворянства на этапе капитализма, о нём как социальной опоре самодержавной власти. Показана политика царизма по основным направлениям жизнедеятельности различных категорий высшего сословия края. Использование новых источников позволило показать реальную роль и место дворянства в истории Беларуси периода капитализма.

Полученные результаты могут быть использованы в последующих научных работах. Научная рентабельность диссертации может быть реализована в процессе подготовки монографий, учебников и научно-методических материалов, а также при подготовке лекций и проведении семинарских занятий в курсах «История Беларуси», «Экономическая история Беларуси», «Социальная история Беларуси».

SUMMARY

ZHITKO ANATOLY PAVLOVICH

THE NOBILITY IN THE SOCIAL-ECONOMIC LIFE OF BELARUS DURING THE
PERIOD OF CAPITALISM 1861 – 1914

Key words: nobility, social-economic life, Belarus, capitalism, aristocracy ("shliakhta"), faith, nationality, land, arable farming, animal husbandry, industry, stratification, corporation, politics, service (work).

The object of the research – the main social-economic and political process in Belarus in the period of formation and development of the bourgeois society.

The subject of the research – the nobility in the social-economic life of Belarus from 1861 till the beginning of the First World War.

The aim of the research – detailed scientifically based definition of the historical role and place of Byelorussian nobility in the social development of the country during the period of capitalism.

The methods of the research – the thesis research is based on the principals of historical method, objectivity and axiological approach. General scientific and specific historical methods were used in the work.

The novelty of the achieved conclusions is defined by the new methodological approach, which allowed for the first time in the home historiography to carry out a complex analysis of Byelorussian nobility as a social phenomenon together with its economic activity. Besides some clauses on reactionary character of the nobility during the period of capitalism in the soviet historiography and the nobility as a social support of autocracy are scientifically disputed. The tsarist policy in the main fields of the upper class activity is shown. The use of the new documents permitted to show the real role and place of the nobility in Byelorussian history during the period of capitalism.

The achieved results can be used in the subsequent scientific works. The scientific efficiency of the thesis can be realized while working on monographs, manuals and guidance materials and also for lectures and classes on "The History of Belarus", "Economical History of Belarus", "Social History of Belarus".

